

**Управління Верховного комісара
Організації Об'єднаних Націй з прав людини**

Тематична доповідь

**Ситуація з правами людини в тимчасово
окупованих Автономній Республіці Крим та
місті Севастополі (Україна)**

Зміст

	<i>Параграфи</i>	<i>Стор.</i>
I. Резюме	1–19	1
II. Вступ	20–29	4
III. Методологія	30–35	5
IV. Застосування міжнародного права	36–45	6
1. Міжнародне право в галузі прав людини	37–41	6
2. Міжнародне гуманітарне право.....	42–45	7
V. Дані про чисельність і рух населення	46–54	7
VI. Громадянські і політичні права.....	55–169	8
A. Право на громадянство	55–72	8
1. Українські громадяни, маючі реєстрацію за місцем проживання у Криму, які відмовилися від громадянства Російської Федерації	58–63	9
2. Українські громадяни, не маючі реєстрації за місцем проживання у Криму, які виключені з громадянства Російської Федерації	64-70	9
3. Українські громадяни, які були змушені вийти з громадянства України	71–72	10
B. Відправлення правосуддя і право на справедливий суд	73–79	11
C. Право на життя.....	80–83	12
D. Право на фізичну і психічну недоторканність	84–92	13
E. Право на свободу та безпеку	93–104	14
1. Свавільні арешти і затримання.....	94–98	14
2. Насильницькі зникнення.....	99–104	15
F. Право на повагу до приватного і сімейного життя.....	105–110	16
G. Права осіб, котрі тримаються під вартою	111–119	17
1. Порушення в Криму прав ув'язнених	112–115	17
2. Переведення ув'язнених до Російської Федерації.....	116–119	18
H. Примусовий призов до армії.....	120–122	19
I. Свобода пересування.....	123–135	19
1. Обмеження, встановлені Російською Федерацією	125–128	19
2. Обмеження, встановлені Україною.....	129–135	20
J. Свобода думки, совісті та релігії.....	136–145	21
K. Свобода мирних зібрань.....	146–153	23
L. Свобода вираження думок і свобода засобів масової інформації	154–161	24
M. Свобода асоціацій.....	162–169	25
VII. Економічні, соціальні та культурні права.....	170–219	26
A. Майнові права	170–181	26
1. Націоналізація майна.....	171–176	26
2. Житло, земля та майно раніше депортованих осіб	177–181	27

В.	Право зберігати свою ідентичність, культуру і традиції	182–193	28
	1. Обмеження права українців і кримських татар на вираження своєї культури та ідентичності	183–186	28
	2. Заборона на діяльність Меджлісу	187–193	29
С.	Право на освіту рідною мовою	194–201	30
Д.	Право на здоров'я	202–214	31
	1. Дефіцит медичних кадрів у державних лікарнях	204–208	31
	2. Погіршення ситуації з лікуванням наркозалежних	209–214	32
Е.	Доступ до водопостачання та інших основних послуг	215–219	32
VIII.	Висновки та рекомендації	220–226	33
IX.	Примітки		i

I. Резюме

1. У відповідь на звернення Уряду України до Генерального секретаря ООН про розміщення в Україні місії з прав людини Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) 14 березня 2014 р. розгорнуло Моніторингову місію ООН з прав людини в Україні (ММПЛУ). В останні три з половиною роки УВКПЛ за допомогою ММПЛУ збирає і аналізує інформацію щодо ситуації з правами людини в Автономній Республіці Крим і місті Севастополі¹ на основі резолюцій Генеральної Асамблеї ООН 68/262, що підтверджує територіальну цілісність України, і 71/205, що визначає Кримський півострів українською територією, тимчасово окупованою² Російською Федерацією. Згідно з Конституцією України Крим та місто Севастополь є окремими адміністративними одиницями на Кримському півострові з окремими органами влади.
2. Ця доповідь була написана на основі мандату УВКПЛ та ММПЛУ, а також на вимогу резолюції Генеральної Асамблеї 71/205³ «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим і місті Севастополі (Україна)» щодо тематичної доповіді УВКПЛ про «ситуацію з правами людини в тимчасово окупованих Автономній Республіці Крим та місті Севастополі». Ця доповідь охоплює період з 22 лютого 2014 р. по 12 вересня 2017 р. Органи влади Російської Федерації не надали ММПЛУ доступу до Криму з моменту візиту до Криму 21-22 березня 2014 р. Помічника Генерального Секретаря з прав людини Івана Шимоновича, якого супроводжував попередній голова Місії. Тому її моніторингова діяльність провадиться з материкової частини України.
3. Проросійські групи в Криму не визнали повалення колишнього Президента України Віктора Януковича 22 лютого 2014 р., піддавши цей факт критиці як неконституційну зміну влади. Однією з цих груп було «народне ополчення», створене 23 лютого 2014 р., яке зазвичай називають «кримською самообороною»⁴. За підтримки військ Російської Федерації⁵, які довгий час знаходилися на Кримському півострові після розпаду Радянського Союзу, кримська самооборона успішно взяла під свій контроль стратегічну інфраструктуру, аеропорти і військові об'єкти. Її також звинувачують у безкарному скоєнні численних порушень прав людини, починаючи з кінця лютого 2014 року.
4. Президент Російської Федерації Володимир Путін заявив, що на зустрічі з очільниками безпекових структур вночі з 22 на 23 лютого він прийняв рішення «почати працювати над поверненням Криму до Російської Федерації»⁶.
5. 27 лютого 2014 р. люди в формі без розпізнавальних знаків встановили контроль над Верховною Радою Автономної Республіки Крим. Того ж дня Верховна Рада Автономної Республіки Крим розпустила Раду Міністрів Автономної Республіки Крим, що незадовго до цього визнала новий перехідний уряд України, а також привела до влади проросійські структури. 11 березня 2014 р. парламенти Криму та Севастополя прийняли спільну Декларацію про незалежність, в якій оголошували, що Крим та Севастополь об'єднуються в незалежну державу – «Кримську республіку» – і будуть домагатися входження в Російську Федерацію за умови, що мешканці Криму підтримають об'єднання з Російською Федерацією на референдумі, призначеного на 16 березня⁷. Проросійські владні структури в Криму оголосили, що значна більшість учасників підтримала входження Криму до Російської Федерації, хоча Уряд України і Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй оголосили цей референдум недійсним. Генеральний Секретар ООН Пан Гі Мун висловив «глибоке занепокоєння та розчарування», додавши, що референдум лише погіршить «вже і так складну і напружену ситуацію»⁸. Згодом, 18 березня 2014 р., Крим був включений до складу Російської Федерації на підставі

договору про прийняття, за яким півострів було фактично анексовано Російською Федерацією.

6. Одним із наслідків цього кроку стало нав'язування Російською Федерацією свого громадянства мешканцям Криму. Це призвело до регресивного впливу на реалізацію прав людини, особливо для тих осіб, які відмовилися автоматично прийняти громадянство Російської Федерації, не мали права на його отримання чи були змушені вийти з громадянства України, щоб зберегти роботу.

7. З початком окупації українські закони були замінені законами Російської Федерації всупереч зобов'язанням за міжнародним гуманітарним правом, згідно з яким існуюче законодавство окупованої території повинно залишатися чинним⁹. Це призвело також до вибіркового застосування положень кримінального законодавства, спрямованих на боротьбу проти тероризму, екстремізму і сепаратизму, що обмежило право на свободу і звузило простір для здійснення основних свобод.

8. Закони та судові рішення, що почали застосовуватися в Криму в рамках правової системи Російської Федерації, мали подальший негативний вплив на реалізацію фундаментальних свобод. Для неурядових організацій (НУО), засобів масової інформації та релігійних громад Криму були встановлені вимоги про обов'язкову перереєстрацію. Влада Російської Федерації відмовила деяким із них у праві на перереєстрацію, як правило, на підставах процедурного характеру, що викликає занепокоєність щодо застосування правових норм і процедур для придушення інакомислення або критики.

9. Більш за все ці обмеження торкнулися осіб, які виступали проти референдуму у березні 2014 р. або критикували контроль Російської Федерації, над Кримом, зокрема журналістів, блогерів, прихильників Меджлісу¹⁰, проукраїнських активістів та учасників протестів на Майдані, а також осіб без жодної відкритої приналежності до політичних організацій, котрі однак відстоюють суворе дотримання догматів ісламу, і котрих часто звинувачують у приналежності до заборонених екстремістських груп, таких як «Хізб ут-Тахрір». Реалізації їхніх прав на свободу мирних зібрань, об'єднань, вираження думок, пересування, совісті та релігії чинилися перешкоди у формі актів залякування, тиску, фізичних нападів, попереджень, а також переслідувань у вигляді судових заходів, зокрема заборон, обшуків у домівках, затримання та покарань.

10. Система правосуддя Російської Федерації, що функціонує в Криму, часто не дотримувалася гарантій справедливого судового розгляду і належної правової процедури. Рішення судів підтверджували дії, рішення і вимоги слідчих органів або прокуратури, як здається, без належного судового нагляду. Суди часто ігнорували заяви, що заслуговують на довіру, про посягання на права людини, що відбуваються у місцях тримання під вартою. Судді застосовували положення кримінального законодавства Російської Федерації до широкого кола мирних зібрань, виступів і заходів, причому в деяких випадках – заднім числом до подій, що мали місце до окупації Криму та поза межами півострову, у материковій частині України.

11. Були зафіксовані тяжкі порушення прав людини, як-от свавільні арешти і затримання, насильницькі зникнення, жорстоке поводження, катування і щонайменше одна позасудова страта. Порушення на півострові протягом перших трьох тижнів після захоплення українських органів влади, як повідомлялося, скоювалися членами кримської самооборони та різними козацькими групами. Після окупації Криму 18 березня 2014 р. представники Управління Федеральної служби безпеки (ФСБ) Російської Федерації по Криму та поліції все частіше називалися порушниками.

12. Ці порушення торкалися кримських мешканців різного етнічного походження, однак особливих утисків зазнавали кримські татари, особливо ті з них, хто є

пов'язанами з Меджлісом, та ті, хто бойкотували референдум у березні 2014 р. та ініціювали публічні протести на підтримку Криму як частини України. Настирливі рейди правоохоронних органів по об'єктах приватної власності та приватних підприємствах також непропорційно сильно зачіпляли кримських татар, порушуючи їхнє право на недоторканність приватного життя під приводом боротьби з екстремізмом. Крім того, заборона діяльності Меджлісу, застосована у квітні 2016 року Верховним судом Криму, порушила громадянські, політичні та культурні права кримських татар.

13. Влада Російської Федерації у Криму не забезпечила ефективне розслідування більшості повідомлень про порушення прав людини, скоєними органами безпеки чи групами, діючими під керівництвом або контролем держави. Відсутність кримінального переслідування винних у цих діяннях і незабезпечення відповідальності позбавило жертв належних засобів правового захисту та посилило безкарність, заохочуючи подальші порушення прав людини.

14. Після окупації всі пенітенціарні заклади Криму були включені до пенітенціарної системи Російської Федерації, що призвело до численних переведень затриманих із Криму до виправних колоній Російської Федерації всупереч нормам міжнародного гуманітарного права¹¹.

15. Російською Федерацією та Україною були введені обмеження, що впливають на свободу пересування до Криму та з Криму, як стверджувалося – з міркувань безпеки чи на виконання міграційних правил. Серед цих обмежень – депортація, заборони на в'їзд приватних осіб і громадського транспорту, невизнання документів та обмежувальні правила щодо пересування дітей та перевезення особистих речей.

16. Була проведена широкомасштабна експропріація державної та приватної власності без будь-якої компенсації та дотримання норм міжнародного гуманітарного права, які захищають державну і приватну власність від конфіскації та знищення. Кримські татари, які повернулися у 1990-х роках після депортації та побудували будинки на земельних ділянках, не отримавши дозволів на будівництво, як і раніше, наражаються на небезпеку того, що гарантії їхнього володіння житлом будуть заперечені й вони будуть примусово виселені.

17. Можливості публічного прояву української культури та ідентичності значно звузилися. Групи, що демонструють свою прихильність до національних символів, дат або історичних особистостей, отримували попередження або піддавалися санкціям за порушення громадського порядку чи проведення несанкціонованих мітингів. Освіта українською мовою у Криму практично зникла, що поставило під загрозу один із стовпів ідентичності та культурної приналежності людини.

18. Доступність медичного обслуговування у безкоштовних державних медичних закладах із березня 2014 р. є обмеженою внаслідок переходу великої кількості лікарів та іншого медичного персоналу на роботу до більш прибуткових закладів приватного сектору. Це призвело до затримок у лікуванні найбільш економічно вразливих категорій населення, поставивши під загрозу їхнє право на життя та здоров'я. Регресивні заходи, що впливають з імплементації законодавства Російської Федерації, негативно позначилися на людях, які страждають на наркотичну залежність.

19. Право населення Криму на достатній життєвий рівень обмежено заходами, вжитими українською владою чи запровадженими у материковій частині України, як-от припинення водо- і електропостачання півострова. Згідно з міжнародним гуманітарним правом, Російська Федерація як окупаційна держава зобов'язана за допомогою всіх наявних у неї засобів забезпечити дотримання достатніх стандартів гігієни та громадської охорони здоров'я, а також постачання населення продовольством і надання йому медичної допомоги. Водночас, це не звільняє Україну від її зобов'язань, встановлених у Міжнародному пакті про економічні,

соціальні та культурні права, не перешкоджати здійсненню прав, закріплених у Пакті, і від дотримання вимоги, встановленого міжнародним гуманітарним правом, щодо забезпечення продовження задоволення основних потреб населення в умовах окупації.

II. Вступ

20. Політичні події, що ознаменували протести на Майдані, кульмінацією котрих став від'їзд 21 лютого 2014 р. тодішнього Президента України Віктора Януковича і створення в Україні перехідного уряду, торкнулися і Криму. Кримський півострів був ареною мітингів на підтримку Майдану – і більш масштабних мітингів його противників – з грудня 2013 р.¹².

21. Президент Російської Федерації Володимир Путін заявив, що на зустрічі з очільниками безпекових структур вночі з 22 на 23 лютого він прийняв рішення «почати працювати над поверненням Криму до Російської Федерації»¹³.

22. 23 лютого 2014 р. демонстрації у Севастополі призвели до відставки органів влади, призначених Києвом і передачу влади до проросійського «народного мера» місцевим парламентом¹⁴.

23. 26 лютого 2014 р. прихильники єдності України, переважно кримські татари, вступили у сутичку з проросійськими активістами перед будівлею Парламенту Криму в столиці Криму Сімферополі. У результаті сутичок дві особи загинули і близько 70 осіб було поранено. Увечері наступного дня збройні групи без знаків розрізнення захопили адміністративні будівлі, в тому числі будівлю Парламенту. 27 лютого Парламент Криму в присутності озброєних осіб відправив у відставку тодішній уряд і обрав Сергія Аксьонова Головою Криму¹⁵.

24. 6 березня 2014 р. Парламент Криму ухвалив постанову про проведення 16 березня 2014 р. референдуму¹⁶ про статус півострова, обґрунтувавши своє рішення «відсутністю легітимних органів державної влади в Україні»¹⁷. У своєму Висновку¹⁸ щодо відповідності вищезгаданої постанови конституційним принципам, Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія) Ради Європи зазначила, що референдум порушив Конституцію України. За твердженням комісії обставини у Криму не дозволяли провести референдум у відповідності до європейських демократичних стандартів¹⁹. 17 березня 2014 р. Генеральний Секретар ООН Пан Гі Мун висловив своє розчарування, додавши, що референдум лише погіршить «вже і так складну і напружену ситуацію»²⁰. Більше того, протягом своєї місії до Криму 21-22 березня 2014 року, колишній помічник Генерального секретаря ООН з прав людини Іван Шимонович отримав інформацію, за якою стверджувалося, що траплялися випадки участі у референдумі осіб, які не були громадянами України, а також повідомлення про те, що окремі особи голосували декілька разів у різних місцях²¹.

25. Згідно з твердженнями проросійських владних структур в Криму, переважна більшість населення Криму і Севастополя, як повідомлялося, проголосувала за приєднання до Російської Федерації. Опоненти бойкотували голосування, зазначаючи, що воно є незаконним²². Українська влада оголосила референдум незаконним і припинила повноваження органів державної влади Криму²³.

26. 18 березня у Москві був підписаний Договір про прийняття до Російської Федерації Республіки Крим (далі – «Договір про прийняття»), який 21 березня 2014 р. був ратифікований як конституційний закон Державною Думою Російської Федерації «Про прийняття до Російської Федерації Республіки Крим і створення у складі Російської Федерації нових суб'єктів – Республіки Крим і міста федерального значення Севастополя».

27. 15 квітня 2014 р. Верховна Рада України прийняла закон, спрямований на регулювання правових аспектів окупації Криму²⁴. Він визначив принципи, застосовні до прав власності, економічної діяльності, соціальних прав та виплат, свободи пересування і відшкодування шкоди, завданої у зв'язку з окупацією.

28. Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй прийняла дві резолюції щодо Криму. Резолюція 68/262 «Територіальна цілісність України» від 27 березня 2014 р.²⁵ встановила, що референдум, проведений у березні 2014 р., не має «законної сили» й не може бути підставою для будь-якої зміни статусу Криму. У резолюції 71/205 «Стан справ у галузі прав людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі (Україна), прийнятій 19 грудня 2016 р.²⁶, Крим названо «тимчасово окупованим» Російською Федерацією. У цій резолюції Генеральна Асамблея ООН закликала Російську Федерацію дотримуватися Женевських конвенцій. Крім того, Генеральна Асамблея настійно закликала Російську Федерацію забезпечити належний та безперешкодний доступ міжнародних місій зі спостереження за станом справ у галузі прав людини та правозахисних неурядових організацій на півострів і попросила вишукувати шляхи та засоби, що дозволяють гарантувати безпечний та безперешкодний доступ до Криму. Крім того, Генеральна Асамблея попросила Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) підготувати спеціальну тематичну доповідь щодо ситуації із дотримання прав людини у Криму.

29. Ця доповідь була написана на основі резолюції Генеральної Асамблеї 71/205 та охоплює період з 22 лютого 2014 р. по 12 вересня 2017 р. З часу прийняття цієї резолюції УВКПЛ аналізувало події у Криму у рамках міжнародного гуманітарного права, а також з точки зору міжнародних стандартів прав людини.

III. Методологія

30. Мандат УВКПЛ передбачає, зокрема, спостереження за ситуацією в сфері прав людини в Україні та оприлюднення доповідей за результатами спостереження з залученням команди, базованої у різних населених пунктах, зокрема й у столиці Криму Сімферополі²⁷.

31. Колишній помічник Генерального секретаря ООН з прав людини Іван Шимонович був останнім посадовцем ООН, що відвідав Кримський півострів (21-22 березня 2014 р.)²⁸.

32. 18 вересня 2014 р. у листі Голові Криму ММПЛУ звернулася з проханням надати можливість відкриття у Сімферополі філії згідно з мандатом місії та резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 68/262. У відповіді, отриманій 8 жовтня 2014 р., говорилося, що ММПЛУ розгорнута на території України на запрошення Уряду України, що Крим є частиною Російської Федерації, й що питання міжнародних відносин не відносяться до компетенції кримських інституцій.

33. 20 квітня 2017 р. після консультацій з Урядом України УВКПЛ поінформувало Уряд Російської Федерації про свій намір направити до Криму місію ММПЛУ з метою підготовки тематичної доповіді щодо стану справ у сфері прав людини у Криму, як приписано резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 71/205. Офіційної відповіді отримано не було, а неофіційно УВКПЛ було повідомлено про те, що ММПЛУ не буде надано доступ до Криму через те, що її мандат охоплює Україну, й що будь-яку місію УВКПЛ необхідно буде погоджувати безпосередньо з владою Російської Федерації. Друге повідомлення, надіслане Російській Федерації 13 червня 2017 р., стосовно місії УВКПЛ до Криму, на дату закінчення підготовки цієї доповіді залишалося без відповіді.

34. У відповідь Уряд України у своїх вербальних нотах 30 березня 2017 р., 19 липня 2017 р., 28 липня 2017 р. та 7 вересня 2017 р. підтвердив свою позицію щодо необхідності гарантувати безпечний та безперешкодний доступ до Автономної

Республіки Крим та міста Севастополь для визнаних регіональних та міжнародних моніторингових механізмів з прав людини та забезпечити можливість здійснювати їхній мандат, а також висловив свою готовність надати ММПЛУ повну свободу пересування Україною і в повній мірі імплементувати резолюцію 71/205 Генеральної Асамблеї ООН.

35. У зв'язку з відсутністю доступу до Криму ММПЛУ здійснювала моніторинг ситуації з правами людини зі своїх відділень, розташованих у материковій частині України. ММПЛУ систематично збирає і аналізує інформацію, отриману за допомогою інтерв'ю і місій з установлення фактів, зокрема на адміністративному кордоні між материковою Україною та Кримом. Твердження про порушення міжнародного права у сфері прав людини та міжнародного гуманітарного права і про відповідні зловживання оприлюднюються лише за умови, що вони перевірені та підтверджені за методологією УВКПЛ. УВКПЛ серйозно ставиться до захисту своїх джерел інформації і систематично аналізує потенційні ризики завдання шкоди або помсти цим джерелам²⁹.

IV. Застосування міжнародного права

36. Міжнародне право в сфері прав людини та міжнародне гуманітарне право є взаємодоповнюючими галузями міжнародного права. У випадку окупації гуманітарне право і право з прав людини застосовуються паралельно і покладають зобов'язання з захисту як на окупаційну державу, так і на державу, територію якої окуповано.

1. Міжнародне право в галузі прав людини

37. Права людини гарантуються міжнародними договорами та угодами, а також звичаєвим правом, які застосовуються за будь-яких обставин, як у мирний час, так і під час війни.

38. Згідно з міжнародним правом Російська Федерація повинна дотримуватися своїх зобов'язань за міжнародним правом у сфері прав людини в Криму з моменту встановлення «ефективного контролю» над цією територією³⁰.

39. Україна вважає, що окупація Криму почалася 20 лютого 2014 р.³¹, і відмовляється від зобов'язань у сфері прав людини щодо цієї території з моменту втрати нею фактичного контролю над півостровом. 14 травня 2015 р. Верховна Рада України прийняла Заяву про відступ³², де вказала, що *«повну відповідальність за дотримання прав людини і виконання відповідних міжнародних договорів на анексованій та тимчасово окупованій території України несе Російська Федерація»*.

40. 19 квітня 2017 р. Уряд України утворив Міжвідомчу комісію по дерогації з метою періодичного перегляду територіального застосування відступу від окремих зобов'язань. Повноваження цієї Міжвідомчої комісії включають перегляд необхідності та пропорційності відступу України від зобов'язань та надання пропозицій Уряду щодо продовження та обсягу відступу.

41. УВКПЛ відзначає, що за виняткових обставин, а саме у випадку надзвичайної ситуації, яка загрожує життю нації, державам дозволено тимчасово коригувати свої зобов'язання за тим чи іншим договором. Разом з тим, згідно з Міжнародним пактом про громадянські і політичні права (МПГПП) держави мають постійний обов'язок забезпечувати дотримання прав, визнаних у Пакті, стосовно населення території, контрольованої де-факто владою або збройними групами, у межах їхніх чинних правомочностей.³³ Аналогічним чином, згідно з судовою практикою Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) держава, що втратила фактичний контроль над частиною своєї території, зобов'язана, тим не менш, згідно з ст. 1 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ), використовувати всі наявні в її розпорядженні

правові та дипломатичні засоби для того, щоб продовжувати гарантувати особам, які мешкають там, здійснення прав і свобод, передбачених Конвенцією, тому що даний регіон за міжнародним публічним правом визнається частиною її території³⁴.

2. Міжнародне гуманітарне право

42. І Російська Федерація, і Україна є сторонами Гаазького положення 1907 р., четвертої Женевської конвенції 1949 р. і Додаткового протоколу I 1977 р. до Женевських конвенцій 1949 р. Ця міжнародно-правова база є головною основою для регулювання окупації. Правовий режим окупованої території також регулюється звичасвим міжнародним правом.

43. Окупаційна держава не набуває суверенітету над окупованою територією. Окупаційна держава повинна дотримуватися законодавства, діючого на окупованій території, якщо воно не становить загрозу безпеці або не перешкоджає застосуванню четвертої Женевської конвенції³⁵.

44. Відповідно до міжнародного права держави несуть відповідальність за порушення міжнародного гуманітарного права, що можуть бути поставлені їм у вину, зокрема: а) порушення, вчинені їхніми органами, в тому числі збройними силами; б) порушення, вчинені особами чи утвореннями, уповноваженими ними здійснювати елементи державної влади; в) порушення, вчинені особами або групами, що фактично діють за їхніми вказівками або під їхніх керівництвом чи контролем; г) порушення, вчинені приватними особами або групами, які вони визнають і приймають як власну поведінку³⁶.

45. У 2016 р. Канцелярія Прокурора Міжнародного кримінального суду (МКС) визнала, що Крим перебуває у стані окупації Російською Федерацією, і заявила, що при аналізі фактів і можливих злочинів, скоєних у Криму, вона застосовуватиме право, застосовне до міжнародних збройних конфліктів³⁷.

V. Дані про чисельність і рух населення

46. За підсумками останнього перепису населення, проведеного в Україні у 2001 р., на Кримському півострові проживали люди 125 національностей, а чисельність його населення становила 2401209 чол. (2024056 чол. – Крим, 377153 чол. – м. Севастополь)³⁸. Згідно з результатами перепису в розрізі етнічного походження найбільшими національними групами в Криму і Севастополі є росіяни, чисельність яких становить 1450394 чол. (60,4%), українці – 576647 чол. (24,12%) і кримські татари – 245291 чол. (12,26%).

47. Крім того, нараховувалося 35157 білорусів, 13602 татарів, 10088 вірмен, 5531 євреїв, 4562 молдован, 4459 поляків, 4377 азербайджанців, 3087 узбеків, 3036 греків, 3026 корейців, 2790 німців, 2679 чувашів, 2594 мордвини, 2282 болгар, 2137 грузинів, 1905 ромів і 1192 марійців. Також 17298 осіб не розголосили свою етнічність або належать до етнічних груп, що нараховують менше 1000 членів.

48. У вересні 2014 р. Російська Федерація провела на півострові перепис населення, який не був визнаний Урядом України³⁹. Згідно з результатами цього перепису, населення Криму і Севастополя скоротилося з 2001 р. на 4,8%, до 2284769 чол., однак за даним показником між цими двома адміністративними одиницями мали місце відмінності. Зокрема, у Криму населення зменшилося на 6,5%, до 1891465 чол., тоді як населення Севастополя збільшилося на 4,1%, до 393304 чол.

49. Згідно з цим переписом на всьому півострові кількість осіб російської національності зросла до 1492078 чол. (65,31%), тоді як чисельність українців зменшилася до 344515 чол. (15,08%), а кількість кримських татар скоротилася до 232340 чол. (10,17%). Чисельність інших громад скоротилася, крім татар – групи,

культурно пов'язаної з волзькими татарами й кримськими татарами – кількість яких зросла з 13602 до 44996 чол.

50. З початку окупації таке переміщення жителів Криму – переважно етнічних українців і кримських татар – було викликано цілою низкою причин, зокрема відмовою жити під юрисдикцією Російської Федерації, побоюванням переслідувань за етнічними чи релігійними мотивами, погрозами чи реальними нападами, бажанням уникнути призову до збройних сил Російської Федерації і вступом до українських навчальних закладів.

51. У квітні 2017 р. Державна служба України з надзвичайних ситуацій повідомила, що за її підрахунками кількість внутрішньо переміщених осіб (ВПО) з Криму, які проживають у материковій частині України, становить 22822 чол.⁴⁰ Українські НУО вважають, що до материкової частини України могло бути переміщено від 40 до 50 тис. колишніх мешканців Криму⁴¹.

52. Демографічна структура Криму продовжує змінюватися, головним чином у результаті безперервного припливу до Криму громадян Російської Федерації, який почався після референдуму 2014 р. Більшість цих осіб – пенсіонери, державні службовці та військовослужбовці з сім'ями. Станом на кінець 2014 р. у Криму знайшли притулок близько 13200 ВПО, які втекли від конфлікту на сході України⁴².

53. За даними Федеральної служби державної статистики Російської Федерації, на 1 січня 2017 р. населення Кримського півострова збільшилося порівняно з переписом, проведеним у вересні 2014 р., на 56152 чол. і склало 2340921 чол.⁴³ За цей період населення м. Севастополя, де базується Чорноморський флот, зросло з 393304 до 428753 чол., або на 8%.

54. УВКПЛ нагадує, що ст. 49 Женевської конвенції 1949 про захист цивільного населення під час війни встановлює, зокрема, що «Окупаційна держава не повинна здійснювати переміщення або депортації частини свого цивільного населення на територію, яку вона окупує».

VI. Громадянські і політичні права

A. Право на громадянство

55. Підписання Договору про прийняття спричинило негайний наслідок для статусу мешканців Криму й закріплених за цим статусом прав: усі громадяни України та особи без громадянства, які постійно проживали на території півострова (що підтверджувалося наявністю в паспорті штампа про реєстрацію за місцем проживання), автоматично визнавалися громадянами Російської Федерації⁴⁴. Виняток був зроблений для осіб, які протягом одного місяця з дня набрання договором чинності (тобто до 18 квітня 2014 р.) відмовилися у письмовому вигляді від громадянства Російської Федерації.

56. Вищезгадана норма про автоматичне громадянство призвела до утворення трьох уразливих груп: осіб, які письмово відмовилися від громадянства Російської Федерації; осіб, які через відсутність реєстрації за місцем проживання у Криму не відповідали правовим критеріям отримання громадянства Російської Федерації; осіб, яким довелось відмовитися від громадянства України, щоб зберегти свою роботу. Станом на травень 2015 року за оцінкою Уповноваженого з прав людини у Російській Федерації (Омбудсмен) близько 100 тис. осіб, що мешкають в Криму (близько 4% населення), не мали громадянства Російської Федерації⁴⁵.

57. Нав'язування громадянства жителям окупованої території можна прирівняти до примушення їх до присягання на вірність державі-супротивнику, що заборонено четвертою Женевською конвенцією⁴⁶. Крім того, норма про автоматичне

громадянство не тільки є порушенням міжнародного гуманітарного права, а й викликає ряд серйозних запитань за міжнародним правом у галузі прав людини.

1. *Українські громадяни, маючі реєстрацію за місцем проживання у Криму, які відмовилися від громадянства Російської Федерації*

58. Порядок відмови від громадянства Російської Федерації, про яку треба було заявити до 18 квітня 2014 р., мав певні обмеження: інструкції Федеральної міграційної служби Російської Федерації (ФМС) щодо процедури відмови надійшли тільки 1 квітня; інформація про центри ФМС з'явилася тільки 4 квітня; станом на 9 квітня 2014 р. функціонували тільки два центри ФМС; деякі вимоги, передбачені процедурою, з часом змінилися, як, наприклад, необхідність подання обома батьками заяви від імені їхньої дитини⁴⁷.

59. Після 19 квітня 2014 р. ФМС повідомила, що 3247 постійних мешканців Криму подали заяви про відмову від автоматичного отримання громадянства Російської Федерації⁴⁸.

60. Вихід із громадянства Російської Федерації залишається юридично можливим на підставі Закону «Про громадянство» 2002 р., за винятком осіб, які притягнуті в якості звинувачених за кримінальними справами, щодо яких існує обвинувачувальний вирок суду, які не мають не виконаних перед Російською Федерацією зобов'язань або які не мають іншого громадянства і гарантій його набуття⁴⁹.

61. Жителі Криму, які відмовилися від громадянства Російської Федерації, стали іноземцями. Вони можуть отримати посвідку на проживання у спрощеному порядку, що надає їм певні права, якими користуються громадяни Російської Федерації, як-от право на пенсію, безоплатне страхування здоров'я та соціальну допомогу й право працювати за професіями, для котрих громадянство Російської Федерації не є обов'язковою вимогою⁵⁰.

62. У цілому особи, маючі посвідку на проживання, але не маючі громадянства Російської Федерації, не є рівними перед законом і позбавлені важливих прав. Вони не можуть володіти землею сільськогосподарського призначення⁵¹, голосувати та бути обраними, реєструвати релігійну громаду, подавати заявку на проведення масових мітингів, обіймати посади державної служби та перереєструвати свої приватні транспортні засоби на півострові⁵².

63. УВКПЛ зафіксувало випадки, коли жителі Криму, які відмовилися від громадянства Російської Федерації, стикалися з дискримінацією. Роботодавець одного чоловіка з Сімферополя регулярно піддавав його психологічному тиску за відмову від громадянства Російської Федерації. Упродовж двох років його примушували відкликати свою заяву про відмову від громадянства Російської Федерації, після чого у 2016 р. звільнили, заявивши, що його «антиросійська» позиція позбавила його права на подальшу роботу⁵³. Разом із ним були звільнені ще двоє його колег, один з яких відмовився від громадянства Російської Федерації, а другий прийняв громадянство Російської Федерації, але відкрито висловлював проукраїнські погляди.

2. *Українські громадяни, не маючі реєстрації за місцем проживання у Криму, які виключені з громадянства Російської Федерації*

64. Українські громадяни, які мешкають у Криму, в паспорті у котрих стояв штамп реєстрації в материковій частині України, не могли стати громадянами Російської Федерації. Вони отримали статус іноземця. Через це вони більше не могли на законних підставах перебувати в Криму більше 90 днів упродовж 180-денного

періоду, як встановлено законодавством Російської Федерації, що поширюється на іноземців.

65. Невиконання міграційних правил, установлених Російською Федерацією, може призвести до видворення за рішенням суду. У 2016 р. один із судів Севастополя постановив видворити до материкової частини України українського громадянина, який перевищив допустимий термін перебування у Криму, незважаючи на те, що він володів майном у цьому місті⁵⁴, а інший суд видворив українського громадянина, який мав у Криму сім'ю⁵⁵.

66. За міжнародним гуманітарним правом забороняється, незалежно від мотивів, депортація або переселення осіб, що перебувають під захистом, з окупованої території на територію окупаційної держави або на територію будь-якої іншої держави, незалежно від того, окупована вона чи ні⁵⁶.

67. Правила, що регулюють перебування, застосовувалися непослідовно, іноді на користь осіб, які підтримали приєднання Криму до Російської Федерації. Наприклад, Верховний Суд Криму постановив не видворяти громадянина України, який назвав себе «активним учасником подій Російської Весни у Севастополі» і заявив, що його депортація в Україну загрожувала б його життю та благополуччю⁵⁷. Суд узяв до уваги той аргумент, що вищезгадана особа має сім'ю в Криму і його видворення стане втручанням у здійснення його права на повагу до приватного і сімейного життя.

68. Громадян України, не маючих реєстрації за місцем проживання в Криму, заборонялося брати на роботу. Квотна система за законодавством Російської Федерації дозволяла проживати та працювати у Криму максимум 4500 іноземцям, однак ця квота поширювалася тільки на іноземців, які не мали українських паспортів, що проживали у Криму до березня 2014 р. і мали українські дозволи на проживання⁵⁸.

69. У 2016 р. поліція провела рейди приватними підприємствами, за результатами яких були порушені справи про адміністративні правопорушення стосовно власників закладів громадського харчування⁵⁹ і приватних підприємств⁶⁰, які незаконно залучили до трудової діяльності громадян України. Незаконно працюючі особи наражаються на небезпеку депортації, а їхнім роботодавцям загрожує адміністративна відповідальність у вигляді штрафу в сумі до 800 тис. руб. (майже 13200 дол. США) або призупинення діяльності на строк до 90 днів.

70. Громадяни України без реєстрації місця проживання у Криму не мають права на страхування здоров'я і звернення до державних лікарень. В одному випадку, зафіксованому УВКПЛ, українська громадянка, яка мешкала у Криму впродовж 10 років, але була зареєстрована у Харкові, у 2015 р. померла після того, як державна лікарня у Криму відмовилася її лікувати, тому що в неї не було медичної страховки⁶¹. Згідно з законодавством Російської Федерації вона була іноземкою і як така не мала паспорта Російської Федерації, який дає право на безоплатне страхування здоров'я і доступ до державних лікарень. Відмова забезпечити життєво необхідне лікування – зокрема через походження або статус особи, як-от громадянство – є тяжким порушенням права на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я та порушенням передбаченого міжнародним гуманітарним правом зобов'язання забезпечити, щоб система охорони здоров'я, існуюча на окупованій території, продовжувала функціонувати належним чином.

3. *Українські громадяни, які були змушені вийти з громадянства України*

71. Законодавство Російської Федерації не вимагає, щоб громадяни України, які подали заяви про отримання громадянства Російської Федерації, здали свої українські паспорти або відмовилися від громадянства України. Разом з тим, жителі

Криму, які до референдуму працювали на державних і муніципальних посадах, за законом були зобов'язані відмовитися від українського громадянства не пізніше 18 квітня 2014 р., а також отримати паспорт Російської Федерації, якщо вони хотіли залишитися на роботі⁶². Закон, прийнятий Парламентом Криму, також вимагав від них наявності «копії документа, підтверджуючого звернення про відмову від наявного іншого громадянства і про здавання паспорта громадянина іншої держави»⁶³.

72. Перед тим, як Російська Федерація окупувала Крим, на півострові працювало 20384 державних службовців⁶⁴. За словами начальника відділу з питань громадянства, притулку і реадмісії управління ФМС у Криму, на 21 травня 2015 р. 19 тис. жителів Криму подали заяви про відмову від українського громадянства⁶⁵. Інформації про їхні особистості або професії надано не було, однак імовірно, що державні службовці складають основну масу цієї групи. Це суперечить четвертій Женевській конвенції, яка забороняє окупаційній державі змінювати статус посадових осіб на окупованих територіях⁶⁶.

В. Здійснення правосуддя і право на справедливий суд

73. У Договорі про прийняття був передбачений перехідний період до 1 січня 2015 р. для повного застосування правової бази Російської Федерації у Криму⁶⁷. На практиці поступова заміна української правової системи правовою системою Російської Федерації означала, що обидві системи співіснували, регулюючи різні сфери, що у підсумку спричинило плутанину для юристів-практиків, а також правову невизначеність для суб'єктів прав⁶⁸.

74. УВКПЛ нагадує, що згідно з міжнародним гуманітарним правом кримінальне законодавство, діюче на окупованій території, повинно залишатися чинним і застосовуватися судами, за винятком норм, які становлять загрозу безпеці окупаційної держави або є перешкодою для застосування відповідних положень міжнародного гуманітарного права⁶⁹.

75. Як документально зафіксовано УВКПЛ, судові та правоохоронні органи Російської Федерації в Криму часто порушували презумпцію невинуватості, право на термінове отримання інформації про характер і причину обвинувачення, право захищатися або отримати допомогу адвоката за власним вибором, право на достатню кількість часу для підготовки до захисту, право на суд без невинуватості затримки, право на оскарження чи перегляд, право на розгляд у незалежному та неупередженому суді та право не давати показань проти самих себе або не визнавати себе винними.

76. УВКПЛ задокументував випадки, які демонструють, що твердження про катування і жорстоке поводження у Криму після референдуму з боку державних суб'єктів Російської Федерації під час досудового слідства часто ігнорувалися судами. У 2015 р. суд відхилив вимогу адвоката не долучати до справи докази проти його клієнта, ймовірно отримані під примусом. Суддя заявив, що твердження про катування слід розглядати у сукупності з іншими елементами, щоб не порушувати об'єктивності встановлення фактів і відповідальності⁷⁰.

77. Підозрюваних обвинувачували, а деяких засуджували, у зв'язку з діями, що мали місце до початку застосування законодавства Російської Федерації у Криму, всупереч принципу застосування кримінального законодавства без зворотної сили, закріпленому в договорах із міжнародного права в галузі прав людини та міжнародного гуманітарного права⁷¹. 11 вересня 2017 р. суд в Криму засудив заступника голови Меджлісу Ахтема Чийгоза до восьми років ув'язнення, застосувавши законодавство Російської Федерації, за визнання підсудного винним в організації масових протестів 26 лютого 2014 р., коли правова система України ще була застосовна у Криму. У 2015 і 2016 рр. два активісти Майдану отримали строки

ув'язнення, як стверджувалося, за завдання поранень співробітникам підрозділу «Беркут» у ході протестів на Майдані в Києві 18 лютого 2014 р.⁷² Винесені їм вирoki ґрунтувалися на законодавстві Російської Федерації, введеному в дію в Криму після 18 березня 2014 р.

78. Деякі рішення ухвалювалися з явним ігноруванням права на розгляд справи компетентним, незалежним і неупередженим судом. У 2017 р. справа 10 кримських татар, затриманих за зйомку поліцейського обшуку в будинку іншого кримського татарина, була розглянута за один день, і всі вони були засуджені до п'яти діб адміністративного арешту. Представники обвинувачення були відсутні; двоє чоловіків були засуджені за відсутності адвокатів; принаймні в одному судовому розгляді суддя проігнорував публічну відмову свідка від своєї заяви, що була основою для звинувачення у порушенні громадського порядку і свободи пересування⁷³.

79. Були також зафіксовані випадки залякування адвокатів, які представляли клієнтів, налаштованих проти присутності Російської Федерації у Криму. 25 січня 2017 р. адвокат із Російської Федерації, який захищав одного з заступників голови Меджлісу, був примусово доправлений до управління ФСБ у Криму, де його попросили розкрити подробиці справи, що стосувалася його клієнта. Незважаючи на тиск з метою примусу до співпраці, він відмовився, пославшись на свій обов'язок зберігати конфіденційність інформації, одержаної від клієнта. Через дві з половиною години його відпустили. 14 лютого 2017 р. апеляційний суд залишив чинним рішення першої інстанції, що дозволило слідчому ФСБ допитати його в якості свідка у кримінальній справі стосовно одного з його клієнтів⁷⁴. УВКПЛ відзначає, що міжнародні стандарти відправлення правосуддя прямо захищають свободу виконання юристами своїх професійних обов'язків⁷⁵.

С. Право на життя

80. У лютому, березні та квітні 2014 р. в Криму під час інцидентів, пов'язаних із невизнаним приєднанням Криму до Російської Федерації, четверо осіб було вбито і дві особи померли. Хоча у 2015, 2016 і 2017 рр. на півострові мали місце й інші випадки смерті, включно з убивствами, УВКПЛ не має у своєму розпорядженні достовірних доказів обставин, які дозволили б стверджувати про відповідальність державних суб'єктів Російської Федерації у Криму.

81. У березні 2014 р. проукраїнський активіст, кримський татарин Решат Аметов був викрадений, підданий катуванням і страчений у позасудовому порядку людьми, які, ймовірно, були членами кримської самооборони. Він зник 3 березня, після того, як провів одиночний пікет перед будівлею уряду Криму в Сімферополі. На відеозапису видно, як його відводять троє чоловіків у куртках військового зразку. 15 березня його тіло зі слідами катувань було знайдено в одному з сіл Білогірського району⁷⁶. Кримська поліція порушила кримінальну справу. Станом на грудень 2014 р. було допитано більше 270 свідків, проведено понад 50 судових експертиз і більше 50 оглядів⁷⁷. УВКПЛ має серйозні сумніви щодо ефективності слідчих дій. Підозрювані, члени кримської самооборони, чиї дії із викрадення жертви були зняті на камеру, були допитані у якості свідків, після чого їх відпустили. У 2015 р. слідство було призупинено через те, що підозрюваний, за твердженнями, вже не перебуває на території Криму⁷⁸. У 2016 р. слідство було поновлено, але з того часу ведеться з перервами⁷⁹.

82. Три вбивства були скоєні під час збройних інцидентів. 18 березня 2014 р. один український військовослужбовець і один доброволець кримської самооборони були вбиті під час перестрілки у Сімферополі⁸⁰. УВКПЛ не має інформації про слідство, проведене у цій справі. 6 квітня 2014 р. офіцер військово-морських сил України був убитий військовослужбовцем Російської Федерації у гуртожитку в с.

Новофедорівка⁸¹. 13 березня 2015 р. військовий трибунал Російської Федерації у Криму засудив винного до двох років позбавлення волі. Дії звинуваченого було кваліфіковано як вбивство, скоєне з перевищенням меж необхідної оборони. Крім того, вдова загиблого подала позов до Міністерства оборони Російської Федерації та отримала від нього 500 тис. руб. (близько 8 тис. дол. США) в якості компенсації завданої шкоди⁸².

83. Особливі сумніви викликає неупередженість розслідувань, що проводяться кримською поліцією стосовно насильства, що мало місце 26 лютого 2014 р. У той день трапилися сутички між проукраїнськими та проросійськими групами перед будівлею Парламенту Криму, в результаті чого загинули два проросійські демонстранти⁸³. В рамках кримінального процесу єдиними підозрюваними були визначені проукраїнські активісти з кримськотатарської громади, хоча у сутичках брали участь і представники проросійських груп. Крім того, різні джерела підтвердили, що слідчі органи неофіційно пообіцяли декільком підозрюваним м'які вироки в обмін на свідчення проти одного з звинувачених, заступника голови Меджлісу Ахтема Чийгоза⁸⁴.

D. Право на фізичну і психічну недоторканність

84. Право на фізичну і психічну недоторканність охоплює свободу від катувань та інших видів нелюдського поводження. І Російська Федерація, і Україна ратифікували міжнародні конвенції, що зобов'язують їх запобігати катуванням, жорсткому та (або) нелюдському поводженню чи поводженню, що принижує гідність, і забезпечувати відповідну компенсацію постраждалим⁸⁵.

85. З 2014 р. державними суб'єктами Російської Федерації в Криму скоювалися численні та тяжкі порушення права на фізичну і психічну недоторканність. Відсутність розслідувань вказує на те, що особи, які скоїли їх, продовжуватимуть уникати покарання.

86. Жертви та свідки звинувачували кримську самооборону в насильстві проти проукраїнських активістів, переважно у 2014 р. Її члени, як повідомлялось, були причетні до нападів, викрадень, насильницьких зникнень, однієї позасудової страти, свавільних затримань, катувань і жорсткого поводження щодо осіб, які виступали проти референдуму 2014 р., прихильників Майдану, членів Меджлісу і пов'язаних з ними осіб, журналістів і українських військовослужбовців⁸⁶. 11 червня 2014 р. Парламент Криму легалізував кримську самооборону, перетворивши її на громадянське об'єднання, уповноважене допомагати поліції⁸⁷.

87. Російська Федерація зазначила, що було порушено декілька кримінальних справ, підозрюваними у яких були члени кримської самооборони. Ці справи пов'язані з фактами розбійного нападу в квітні 2014 р. та епізодами незаконного заволодіння транспортними засобами із погрозою застосування зброї⁸⁸.

88. Дві законодавчі ініціативи, зареєстровані у парламентах Криму і Російської Федерації у серпні 2014 р., згідно з якими пропонувалося надати імунітет від судового переслідування за дії, скоєні силами самооборони, не були розглянуті.

89. Оскільки є численні свідчення, в яких згадуються незаконні діяння, скоєні з очевидною безкарністю членами самооборони, то УВКПЛ серйозно сумнівається у тому, що влада Російської Федерації дотрималася своїх зобов'язань щодо забезпечення відповідальності шляхом проведення ефективних і неупереджених розслідувань. Обов'язок щодо розслідування і судового розгляду стає ще більш нагальним через те, що існування групи самооборони легалізовано, а її члени визнані представниками держави⁸⁹.

90. ФСБ і кримську поліцію також звинувачували у порушенні права на фізичну і психічну недоторканність осіб, які додержуються опозиційних поглядів, зокрема

кримських татар та етнічних українців. Такі порушення мали місце до затримання і під час тримання під вартою, у виправних закладах, а також у місцях, де людей незаконно тримали без права листування і спілкування.

91. У двох випадках, документально зафіксованих УВКПЛ у 2016 р., співробітники ФСБ примушували проукраїнських активістів зізнатися у скоєнні злочинів, пов'язаних із тероризмом, застосовуючи катування з елементами сексуального насильства. Жертв тримали без права спілкування і листування, зв'язаними, з зав'язаними очима, їх били, змушували роздягатися догола, катували електричним струмом, прикладаючи електричні проводи до геніталій, погрожували сексуальним насиллям паяльником і дерев'яною палкою⁹⁰.

92. Як форма переслідувань політичних опонентів застосовувалося примусове поміщення у психіатричний заклад, що може бути рівнозначним катуванням або жорстокому поводженню. У процесуальному плані рішення про таке поміщення ухвалюється суддею на запит слідчого поліції чи ФСБ. Заступник голови Меджлісу Ільмі Умеров проходив примусову «психіатричну експертизу» за рішенням суду впродовж трьох тижнів⁹¹ після звинувачень у травні 2016 року у закликах до порушення територіальної цілісності Російської Федерації. У листопаді та грудні 2016 року до психіатричної лікарні на декілька тижнів було поміщено п'ятьох чоловіків із числа кримських татар, підозрюваних у приналежності до «Хізб ут-Тахрір», організації, забороненої у Російській Федерації за тероризм. Під час психіатричної експертизи лікарі ставили запитання, не пов'язані з експертизою, зокрема, про їхні релігійні практики та політичні погляди⁹².

Е. Право на свободу та безпеку

93. Право на свободу та особисту недоторканність покликане забезпечити, щоб усі люди могли вести свою повсякденну діяльність без утисків чи побоювань бути затриманими без законної підстави. Воно складається з двох ключових компонентів: свободи від свавільних арештів і затримань; захисту від насильницьких зникнень. Свавільне позбавлення волі може порівнюватися до порушення вимоги, встановленої у спільній для Женевських конвенцій та Додаткового протоколу I статті 3, яка встановлює, що до всіх цивільних осіб і осіб, які перестали брати участь у військових діях, повинно бути забезпечено гуманне ставлення.

1. Свавільні арешти і затримання

94. У четвертій Женевській конвенції зазначено, що на окупованій території цивільна особа може бути інтернована чи поселена у певному місці тільки «з імперативних міркувань безпеки» (ст. 78). Свавільне затримання заборонено звичайним міжнародним гуманітарним правом⁹³. Міжнародне право в галузі прав людини захищає осіб від свавільного арешту і затримання з боку держави або приватних осіб чи організацій, уповноважених державою здійснювати арешт та затримання⁹⁴. На думку Комітету з прав людини ООН, «свавільність» не слід порівнювати до «протизаконності», а тлумачити ширше, включаючи в це поняття елементи недоречності, несправедливості, непередбачуваності та відсутність належної правової процедури⁹⁵. Отже, будь-яке позбавлення свободи повинно бути законним, доречним і необхідним.

95. УВКПЛ задокументувало значну кількість тверджень про порушення права на свободу в результаті дій, за які можуть бути відповідальні представники влади Російської Федерації у Криму. Свавільні арешти і затримання набували різних форм і, як здається, слугували різним цілям – від нагнітання страху до придушення опозиції та як метод покарання.

96. У багатьох випадках жертвам не висували обвинувачення і для них не влаштовували судового розгляду; натомість їх затримували поліція, ФСБ або групи самооборони як метод тиску чи позасудового покарання. Тримання під вартою у таких обставинах тривало від декількох годин до декількох днів, з перевищенням установленого законом максимального строку тимчасового тримання під вартою і з порушенням процесуальних вимог, як-от оформлення протоколу затримання. Жертвами такого поводження часто ставали журналісти, власники земельних ділянок або підприємств і особи, заарештовані під час так званих «профілактичних» поліцейських операцій на ринках, у мечетях, кафе, ресторанах або розважальних закладах. УВКПЛ звернуло увагу на переважання серед осіб, затриманих у ході поліцейських рейдів, представників кримськотатарської громади. Як правило, їх доставляли до поліцейського центру з боротьби з екстремізмом («Центру Е»), де їх фотографували, брали відбитки пальців і змушували здати зразки ДНК, після чого відпускали, зазвичай без висунення звинувачення⁹⁶.

97. В інших випадках особам, позбавленим свободи, висувалися звинувачення у скоєнні таких злочинів, як екстремізм, тероризм, порушення територіальної цілісності; їх затримували й віддавали до суду. Ця форма поводження зазвичай застосовується до політичних опонентів, таких як кримськотатарські діячі, пов'язані з Меджлісом, віруючі мусульмани, звинувачувані у приналежності до заборонених ісламських груп, журналісти та особи, які розміщують антиурядові повідомлення чи висловлюють критику в соціальних мережах. Судові переслідування, як здається, часто викривлювалися упередженістю та політичними мотивами⁹⁷. Спочатку арешти зазвичай проводила ФСБ, після чого здійснювалися обшуки в домах затриманих і переслідування їхніх сімей правоохоронними органами. Жертвам висувалися обвинувачення, після чого їх піддавали тривалому досудовому триманню під вартою, попри повсюдну відсутність достатніх доказів.

98. У найбільш кричущих випадках незаконні затримання супроводжувалися фізичним або психологічним насильством, що може кваліфікуватися як катування. Жертвами часто були особи, звинувачені у шпionажі та плануванні терористичних актів, а також політичні та громадські активісти, які підтримали протести на Майдані й проукраїнські демонстрації у Криму або прагнули допомогти українським військовослужбовцям, що базувалися на півострові. 9 березня 2014 р. двоє членів проукраїнської організації, які були викрадені групою кримської самооборони, трималися під вартою у таємному місці без контактів з адвокатом упродовж 11 днів – при цьому одного з них піддавали катуванням – після чого були звільнені⁹⁸. Оскільки подібні арешти проводилися без обґрунтованих підозр, належної вмотивованості та судового перегляду, то вони кваліфікуються як порушення права на свободу і особисту недоторканність. Крім цього, твердження про застосування катувань не розслідувалися, що означало позбавлення права на ефективний засіб правового захисту.

2. *Насильницькі зникнення*

99. Насильницьке зникнення, визначене у Міжнародній конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень (КЗНЗ)⁹⁹, порушує або створює ризик порушення ряду норм міжнародного гуманітарного права, особливо норм про заборону свавільного позбавлення волі¹⁰⁰, заборону катувань та іншого жорстокого або нелюдського поводження¹⁰¹ і заборону вбивства¹⁰². Обов'язок запобігати насильницьким зникненням підкріплюється також вимогою про реєстрацію особистих даних осіб, позбавлених волі¹⁰³. Можна стверджувати, що обов'язки, покладені на держави вищезгаданою конвенцією, являють собою звичаєве міжнародне право, норми якого зобов'язані виконувати і Україна, яка ратифікувала КЗНЗ, і Російська Федерація, яка цього не зробила. УВКПЛ відзначає прецедент у судовій практиці Європейського суду з прав людини, який встановив, що окупаційна

влада відповідає за порушення права на свободу та особисту недоторканність у зв'язку з відсутністю розслідування владою долі та місцезнаходження зниклих осіб на своїй окупованій території¹⁰⁴.

100. Перший зафіксований випадок насильницького зникнення в Криму мав місце 3 березня, менш ніж через тиждень після встановлення проросійського уряду в Криму 27 лютого¹⁰⁵. З того часу зникли безвісти десятки людей, переважно у 2014 р. Більшість жертв були звільнені викрадачами через декілька годин або декілька днів, однак місцезнаходження деяких викрадених досі невідоме.

101. Найбільша кількість насильницьких зникнень була зафіксована у березні 2014 р., коли у Криму було викрадено як мінімум 21 особу. Серед викрадених були проукраїнські активісти та прихильники Майдану, журналісти, кримські татари, колишні та діючі українські військовослужбовці. Вони трималися без права спілкування і листування й часто піддавалися фізичному і психологічному насильству з боку озброєних осіб, імовірно належних до кримської самооборони і однієї з груп «казаків». Більшість жертв було звільнено через декілька годин або декілька днів незаконного тримання під вартою, під час якого вони не мали жодних контактів із родичами й адвокатами¹⁰⁶.

102. УВКПЛ документально зафіксувало 10 випадків, де щезлі особи досі вважаються зниклими безвісти. Це шестеро кримських татар, три етнічні українці і одна особа змішаного (російсько-татарського) етнічного походження; всі – чоловіки. Семеро зникли у 2014 р., двоє – у 2015 р., один – у 2016 р.

103. 1 жовтня 2014 р. Голова Криму вирішив створити «контактну групу» з питань зникнень та інших інцидентів за участю кримських татар. Група провела перше засідання 14 жовтня 2014 р. за участю представників слідчих органів і родичів п'яти зниклих безвісти кримських татар, але досягла лише незначних результатів, зокрема провела обмін інформацією та ухвалила рішення про передачу розслідуваних справ до центрального Слідчого департаменту Російської Федерації¹⁰⁷. Станом на 12 вересня з десяти справ стосовно вищезгаданих осіб, зниклих безвісти, кримінальне розслідування триває тільки в одній¹⁰⁸. Слідство у шести справах призупинено через неможливість установити підозрюваних¹⁰⁹, а у трьох справах жодних слідчих дій не проводилося, тому що про зникнення, як стверджується, ніхто не заявляв¹¹⁰.

104. У п'яти випадках свідками було порушено питання про можливу причетність державних суб'єктів, тому що свідки бачили, що жертв викрали чоловіки, одягнені у форму, яку пов'язують із силами безпеки або кримською самообороною. Серед обставин, що можуть свідчити про політичні мотиви решти п'яти випадків, - характеристика жертв, які були проукраїнськими активістами або мали зв'язки з Меджлісом.

Ф. Право на повагу до приватного і сімейного життя

105. УВКПЛ підрахувало, що з початку окупації Криму поліція і ФСБ провели близько 150 рейдів по приватних будинках, підприємствах, кафе, барах, ресторанах, ринках, школах, бібліотеках, мечетях і медресе (ісламських релігійних школах). Ці заходи здійснювалися на предмет пошуку зброї, наркотиків і літератури екстремістського змісту, забороненої законодавством Російської Федерації¹¹¹. На переконання деяких співрозмовників, такі операції мали на меті вселити страх, зокрема в кримськотатарській громаді, щоб попередити або запобігти діям чи заявам, які ставлять під сумнів порядок, установлений з березня 2014 р.

106. Обшуки проводилися на підставі закону Російської Федерації про протидію екстремізму, який має дуже широку сферу дії й дуже часто застосовується у Криму. Закон надає правоохоронним органам широку свободу дій при тлумаченні й застосовуванні його положень, що можна розглядати як порушення принципів

законності, необхідності та пропорційності¹¹². У своїй річній доповіді за 2014 р. Омбудсмен Російської Федерації заявила щодо Криму, що співробітникам правоохоронних органів слід прийняти «зважений підхід, що виключає свавільне, надто широке тлумачення поняття «екстремізм»¹¹³.

107. УВКПЛ задокументувало випадки, коли вищезгадані обшуки, що інколи проводилися без пред'явлення ордера і з надмірним застосуванням сили, були рівносильні свавільному чи незаконному втручанням в приватне та сімейне життя й посяганням на недоторканність житла, що є порушенням міжнародного права в галузі прав людини. Жертви стверджують, що у будинки підкидалися матеріали, що вважалися незаконними, й під примусом підписувалися неправдиві письмові показання, в яких заявлялося про наявність незаконних речовин¹¹⁴. Четвертого та п'ятого вересня 2014 р. співробітники поліції та ФСБ провели обшуки щонайменше у 10 будинках, які належать кримським татарам, у Сімферополі, Нижньогірську, Красноперекіпську і Бахчисарай¹¹⁵. Поліція не знайшла ані зброї, ані наркотиків, але вилучила релігійну літературу.

108. Надходили повідомлення про те, що у ряді випадків обшуки в домах проводилися у той час, коли там знаходилися тільки кримськотатарські жінки, яких сильно непокоїла відсутність серед осіб, які проводили обшуки, співробітниць-жінок¹¹⁶.

109. Станом на 10 вересня 2017 року 38 осіб із Криму і Севастополя (35 чоловіків і 3 жінки) включені до спеціального переліку осіб, «стосовно яких є відомості про їхню причетність до екстремістської діяльності або тероризму», котрий веде Федеральна служба Російської Федерації з фінансового моніторингу¹¹⁷. Згідно з законами Російської Федерації щодо запобігання фінансуванню тероризму, застосовуваними у Криму, банківські рахунки цих осіб підлягають постійному моніторингу, й більшість їхніх банківських операцій призупиняється.

110. З огляду на невинуватого широке тлумачення закону Російської Федерації про протидію екстремізму, застосовуваного у Криму, такі обмеження можуть бути рівносильні невинуватому втручанням у право на повагу до приватного і сімейного життя, а також право на повагу до власності особи.

Г. Права осіб, котрі тримаються під вартою

111. Згідно з даними Міністерства юстиції України, на 20 березня 2014 р. в єдиному слідчому ізоляторі Криму, в Сімферополі, містилися 1086 осіб, 1353 засуджених відбували терміни покарання в колонії суворого режиму в Сімферополі, 789 засуджених – в колонії загального режиму в Керчі і 67 засуджених – у виправному центрі в Керчі. Після окупації Криму всі чотири установи були включені до складу пенітенціарної системи Російської Федерації¹¹⁸. Це призвело до переведення сотень осіб, що утримувалися під вартою в Криму, до виправних установ, розташованих в Російській Федерації.

1. Порушення в Криму прав ув'язнених

112. Після того, як Російська Федерація взяла Крим під свій контроль, місцеві суди припинили всі поточні апеляційні розгляди за українським законодавством, чим порушили права на гарантії справедливого судового розгляду¹¹⁹. Українське кримінальне законодавство було скасовано, а вироки щодо відбування покарання у тюремному ув'язненні були перекваліфіковані відповідно до законодавства Російської Федерації, іноді на шкоду затриманим.

113. Особи, котрі раніше трималися під вартою в Криму, скаржилися УВКПЛ на переповненість, яка, згідно зі ст. 3 ЄКПЛ, може бути прирівняна до поводження, що принижує гідність. У Сімферопольському слідчому ізоляторі, максимальна

місткість якого – 817 осіб, у березні 2014 р. перебувало 1066 осіб¹²⁰, у грудні 2015 р. – 1 532 осіб¹²¹, і схожий рівень переповненості зберігся в 2016 р.¹²²

114. Невдовзі після окупації Криму листування між особами, котрі утримуються під вартою, і материковою частиною України було заблоковане, а членам сім'ї заборонені всі відвідування, що порушило право ув'язнених на отримання дозволу на регулярне спілкування із сім'єю і друзями¹²³.

115. На ув'язнених, які відмовилися автоматично прийняти громадянство Російської Федерації, чинився тиск, оскільки тюремні чиновники вели облік тих, хто отримав паспорт Російської Федерації і хто його не отримав¹²⁴. Наприклад, жінка, яка тримається під вартою, поскаржилася, що їй було відмовлено у відвідинах членами сім'ї, а на її особисті речі регулярно виливали соняшникову олію, що було методом цькування¹²⁵. Інших затриманих поміщали в менші або одиночні камери¹²⁶.

2. *Переведення ув'язнених до Російської Федерації*

116. Значне число контингенту ув'язнених було переведено з Криму до Російської Федерації¹²⁷. Ключовим чинником, що пояснює цю ситуацію, є відсутність у Криму спеціалізованих виправних установ. Це призвело до переведення неповнолітніх правопорушників, осіб, засуджених до довічного ув'язнення, і ув'язнених, які страждають на серйозні фізичні й психічні захворювання. Крім того, оскільки в Криму немає жіночих в'язниць, то за період з 18 березня 2014 р. до 15 червня 2016 р. 240 затриманих жінок, засуджених кримськими судами, були переведені для відбування терміну покарання до Російської Федерації¹²⁸.

117. Мали місце і переведення осіб, які трималися під вартою в очікуванні судового розгляду. Український кінорежисер Олег Сенцов був заарештований у Сімферополі 11 травня 2014 р. за підозрою в «плануванні терористичних актів». 23 травня 2014 р. він був переведений до Москви, до Лефортовської в'язниці, а пізніше – до Ростова-на-Дону (Російська Федерація), де був взятий під варту у слідчому ізоляторі. Після суду над ним і винесення 25 серпня 2015 р. вироку¹²⁹ він був ув'язнений до відбування покарання в колонії особливого режиму в Якутії, сибірському регіоні Російської Федерації.

118. УВКПЛ зазначає, що міжнародне гуманітарне право суворо забороняє примусове переміщення з будь-яких мотивів осіб, котрі перебувають під захистом, зокрема й тих, котрі тримаються під вартою, з окупованої території на територію окупаційної держави¹³⁰. У зв'язку з цим нав'язування громадянства Російської Федерації жителям окупованої території не змінює їхнього статусу як осіб, котрі перебувають під захистом.

119. 17 березня 2017 р. переговори між Омбудсменами України та Російської Федерації дали змогу повернути на материкову частину України 12 ув'язнених (11 чоловіків і 1 жінку), які були засуджені українськими судами до березня 2014 р. і переведені з Криму до різних пенітенціарних установ Російської Федерації після цієї дати. УВКПЛ розмовляло з кожним із цих осіб. Деяких в'язнів, які публічно висловлювали проукраїнські настрої, піддавали жорстокому поводженню і поміщали до одиночних камер¹³¹. Інші скаржилися на відсутність лікування. УВКПЛ відомо про смерть щонайменше трьох в'язнів-чоловіків, переведених з Криму до виправної установи в Тлюстенхаблі (Адігея), які страждали на важкі захворювання і не отримували необхідного лікування¹³². Згідно з нормами міжнародного права в галузі прав людини і міжнародного гуманітарного права, ув'язненим має бути забезпечена медична допомога, якої вони потребують за станом їхнього здоров'я¹³³.

Н. Примусовий призов до армії

120. З моменту окупації Криму його жителі підлягають призову на службу в збройних силах Російської Федерації. До 31 грудня 2016 р. вони могли проходити військову службу тільки на території Кримського півострова¹³⁴. З 2017 р. призовників також можуть відправляти служити на території Російської Федерації. 25 травня 2017 р. 30 новобранців із Севастополя були відправлені до Російської Федерації, оскільки, як повідомлялося, вони висловили бажання там служити¹³⁵.

121. УВКПЛ розмовляло з кримськими татарами, які виїхали з півострова, щоб уникнути служби в армії Російської Федерації. За їхніми словами, вони не можуть повернутися до Криму, оскільки будуть піддані судовому переслідуванню за ухилення від призову¹³⁶. 12 квітня 2017 р. віськовий комісар Російської Федерації в Криму заявив про порушення кримінальної справи щодо жителя Криму, який відмовився служити в армії Російської Федерації.

122. УВКПЛ зазначає, що, згідно з міжнародним гуманітарним правом, окупаційній державі забороняється примушувати осіб, котрі перебувають під захистом, служити в її збройних або допоміжних силах, так само як і забороняється чинити тиск і вести пропаганду на користь добровільного вступу до армії¹³⁷.

І. Свобода пересування

123. Встановлення Російською Федерацією державного кордону на адміністративному кордоні (АК) між материковою частиною України і Кримом, що є порушенням резолюції Генеральної Асамблеї ООН 68/262, негативно позначилося на свободі пересування між материковою частиною України і Кримським півостровом. Були введені й інші юридичні обмеження – як Російською Федерацією, так і Україною¹³⁸.

124. Міжнародне право в галузі прав людини гарантує свободу пересування кожному, хто на законних підставах перебуває в межах кордонів держави, і право залишати власну країну і в'їжджати до неї¹³⁹. Міжнародне право також визнає, що уряд суверенної держави має право обмежувати свободу пересування за умови, що такий захід є необхідним, обґрунтованим і пропорційним.

1. Обмеження, встановлені Російською Федерацією

125. 25 квітня 2014 р. Російська Федерація встановила свій «кордон» на північному в'їзді до Криму. Українські активісти, прихильники і члени Меджлісу, зокрема під час в'їзду до Криму або виїзду з Криму через АК, часто стикалися з перешкодами для свого пересування, включаючи настирливі й тривалі допити.

126. Окрім цього, громадяни України депортувалися з Криму за порушення міграційних правил Російської Федерації, які відповідно до резолюції 68/262 не повинні застосовуватися до території Криму. Народжений у Криму голова однієї НУО з Євпаторії, яка надавала безоплатну правову допомогу, в січні 2017 р. був засуджений за «незаконне перебування» кримським судом, який виніс рішення про його депортацію¹⁴⁰. У 2012 р. реєстрація його кримського паспорта була скасована з процедурних причин, що позбавило його права на отримання громадянства Російської Федерації в березні 2014 р. Суд, який ухвалив депортувати його, визнав його іноземцем, котрий порушив міграційні правила через перевищення дозволеного 90-денного терміну перебування в Криму. Після винесення цього рішення вищезазначену особу було переведено з Криму до Краснодарського краю (Російська Федерація), де чоловік утримувався під вартою протягом 27 днів, після чого його було депортовано на материкову частину України, де зараз він проживає в якості ВПО. Йому заборонено в'їзд до Криму, де проживають його дружина і син, до 19

грудня 2021 р., що порушує його свободу пересування та право на сімейне життя¹⁴¹. Крім того, його примусове переведення і депортація суперечать нормам міжнародного гуманітарного права, що застосовуються до осіб, які перебувають під захистом, в разі окупації¹⁴².

127. УВКПЛ має інформацію про те, що з Криму на материкову частину України в схожих обставинах були депортовані ще 20–25 українських громадян, і має підстави вважати, що загальне число таких осіб може бути значно більшим¹⁴³.

128. Незаконні обмеження свободи пересування також вводилися проти політичних опонентів та окремих осіб, які критикують ситуацію в галузі прав людини на півострові, яким, зокрема, було заборонено в'їзд до Російської Федерації і, отже, закритий доступ до Криму. 22 квітня 2014 р. офіцер Російської Федерації на АК вручив колишньому лідеру Меджлісу Мустафі Джемілеву документ без підпису, яким останній повідомлявся про те, що йому на п'ять років заборонений в'їзд до Російської Федерації. 5 липня 2014 р. нинішньому главі Меджлісу Рефату Чубарову був заборонений в'їзд до Російської Федерації нібито за розпалювання міжнародної ненависті¹⁴⁴. Подібні заборони були ухвалені і щодо інших осіб, включаючи директора кримськотатарського інформаційного агентства ҚНА у 2014 році, а також українського журналіста і адвоката у 2016 році¹⁴⁵.

2. *Обмеження, встановлені Україною*

129. В період з березня до грудня 2014 р. Україна призупинила повітряне, залізничне і автобусне сполучення з півостровом. Найсильніше від відсутності громадського транспорту постраждали літні люди, особи з інвалідністю та діти. За словами деяких людей, у них не було іншого вибору, окрім як йти через АК пішки більше двох кілометрів, іноді за несприятливих погодних умов¹⁴⁶. Єдиним транспортним засобом залишаються приватні автомобілі і таксі, що курсують між материковою частиною України і Кримом.

130. Згідно із українським законодавством, громадяни України мають право на вільний і безперешкодний в'їзд до Криму¹⁴⁷. Разом із тим, в'їзд на півострів дозволений – як українським громадянам, так і іноземцям – тільки через три контрольних пункти в'їзду–виїзду, розташовані в Херсонській області, – Каланчак, Чаплинку і Чонгар. Іноземцям, які порушили правила в'їзду до Криму, забороняється в'їзд до України строком на три роки¹⁴⁸.

131. Вимоги національного законодавства, що стосуються поїздок дітей, обмежили свободу пересування. Діти віком до 16 років, якщо їх супроводжує тільки один із батьків, повинні мати нотаріально завірену письмову згоду другого з батьків¹⁴⁹. Це створило проблеми для жителів Криму, оскільки документи, видані органами Російської Федерації в Кримі, в Україні не визнаються.

132. Конкретні вимоги встановлені також для іноземців та осіб без громадянства, які можуть в'їхати до Криму і виїхати з нього тільки за наявності спеціального дозволу, який видається українськими органами після тривалої процедури.

133. Ще одне порушення свободи пересування стосувалося обмежень перевезення споживчих товарів і особистих речей до Криму і з Криму, введених Постановою Уряду від 16 грудня 2015 р. № 1035. У червні 2017 р. судом було ухвалено рішення про незаконність таких обмежень, проте моніторинг на АК, проведений УВКПЛ у серпні 2017 р., виявив, що оголошення, які повідомляють подорожувальників про обмеження перевезень згідно з Постановою № 1035, були все ще розміщені на пропускному пункті у Чонгарі¹⁵⁰.

134. У вересні 2015 р. лідерами кримських татар була ініційована так звана громадянська блокада Криму в материковій частині України, мета якої полягала в перешкоджанні торгівлі з Російською Федерацією, що окупувала Крим, і приверненні уваги міжнародної спільноти до порушень прав людини на півострові. Здійснення блокади супроводжувалося інцидентами, включаючи напади на людей, що їдуть з Криму, і конфіскацію товарів і особистих речей, чим порушувалися права людини і обмежувалася свобода пересування через АК¹⁵¹. 17 січня 2015 р. організатори «громадянської блокади» Криму оголосили про припинення встановленого ними ембарго¹⁵².

135. УВКПЛ зазначило існування ризиків для безпеки подорожніх, пов'язаних із наявністю недостатньо чітко визначених мінних полів по обидва боки дороги, що веде до пропускних пунктів Каланчак і Чаплинка. Представники Державної прикордонної служби України заявили, що вони не мають карт мінних полів. Хоча невеликі трикутні знаки мінної небезпеки є помітними, існує реальний ризик того, що люди можуть випадково зайти на погано позначені мінні поля¹⁵³.

Ж. Свобода думки, совісті та релігії

136. Згідно із однією з норм звичаєвого міжнародного гуманітарного права, переконання і релігійні обряди цивільних осіб і осіб, що припинили участь у військових діях, повинні поважатися¹⁵⁴. Ст. 58 четвертої Женевської конвенції передбачає, що окупаційна держава повинна давати релігійним служителям змогу надавати духовну допомогу членам своїх релігійних громад, а ст. 15 Додаткового протоколу I до цієї конвенції говорить, що окупаційна держава повинна поважати і захищати цивільний духовний персонал. Крім того, МПГПП і ЄКПЛ передбачають, що кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії і що право сповідувати свою релігію і переконання підлягає лише тим обмеженням, які встановлені законом і є необхідними для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, так само як і прав і свобод інших осіб¹⁵⁵.

137. Після початку окупації свобода релігії та переконань у Криму опинилася під загрозою через низку інцидентів, націлених на представників міноритарних конфесій та належних їм релігійних об'єктів. Обмеження свободи віросповідання, крім того, стали результатом запровадження юридичних вимог про перереєстрацію, а також законодавства, яке в ім'я боротьби з екстремізмом зробило обмеження на діяльність релігійних груп жорсткішими, і відповідних судових рішень.

138. Парламент Російської Федерації прийняв законодавство (широко відоме як «закони Ярової»), яке набуло чинності 20 липня 2016 р. як «антитерористичний захід» і дало владі змогу здійснювати спостереження за екстремістськими групами. Вищезазначене законодавство практично забороняє діяльність місіонерських груп і молитви в житлових приміщеннях, оскільки навернення в іншу віру, проповідання, молитви або поширення релігійних матеріалів не «у спеціально відведених місцях» (як, наприклад, офіційно визнані релігійні установи), визнано в ньому караним злочином¹⁵⁶.

139. Протягом першого року з часу прийняття «законів Ярової» восьмеро людей з Криму, включно з чотирма Свідками Єгови, трьома протестантами та одним мусульманином, були оштрафовані в сумі 5000 російських рублів кожен (85 доларів США) за здійснення місіонерської діяльності¹⁵⁷. Крім того, 8 релігійних громад (дві громади Свідків Єгови, одна католицька, одна лютеранська, одна громада п'ятидесятників, а також громада крішнаїтів) були оштрафовані на суми в межах від 30 тис. російських рублів (525 доларів США) до 50 тис. російських рублів (875 доларів США) за порушення заборони діяльності релігійної організації «без зазначення її офіційної повної назви»¹⁵⁸.

140. Найбільш серйозні і часті інциденти за участю представників різних конфесій меншин мали місце, за повідомленнями, в 2014 р. 1 червня 2014 р. чоловіки у формі російських «казаків» увірвалися до місцевого храму Української Православної Церкви Київського Патріархату (УПЦ КП) у с. Перевальне з криками і залякуванням прихожан. Був пошкоджений автомобіль священника. Поліція, що прибула на виклик, інцидент не розслідувала¹⁵⁹. 21 липня 2014 р. був повністю спалений будинок в с. Мармурове, що належав УПЦ КП¹⁶⁰. Пастор протестантської церкви із Сімферополя разом із родиною виїхав з Криму після того, як, за наявними відомостями, співробітники ФСБ сказали, що він може «зникнути»¹⁶¹. Греко-католицькі священники отримували погрози та були піддані переслідуванням, в результаті чого четверо з шести з них покинули Крим. Римо-католицький священник, який є громадянином Польщі і який займав високий сан у сімферопольській парафії, був змушений виїхати 24 жовтня у зв'язку з не продовженням його посвідки на проживання. Більшість з 23 турецьких імамів та викладачів, що знаходилися на півострові, покинули його з такої ж причини¹⁶². 26 липня невідомі особи підпалили мечеть у селі Скалисте, кидаючи коктейлі Молотова. Мечеті і медресе (ісламські школи), що належать до Духовного управління мусульман Криму (ДУМК), піддавалися рейдам з боку співробітників ФСБ, які шукали заборонені екстремістські матеріали і членів радикальних груп¹⁶³. Рейди продовжилися і в наступних роках, але траплялися рідше після початку співпраці очільників ДУМК з владою Російської Федерації у Криму у 2015 р.

141. Відповідно до законодавства Російської Федерації, чинного в Криму, громадські об'єднання, включаючи релігійні громади, для отримання правового статусу зобов'язані перереєструватися. Релігійні громади, котрі звернулися за реєстрацією, повинні подати установчі документи організації, протоколи двох зустрічей громади, список всіх членів громади, а також інформацію «про основу релігійних переконань». Тільки громадянам Російської Федерації дозволяється реєструвати релігійну громаду.

142. Без реєстрації релігійні громади можуть збиратися, але не мають права укладати договори оренди державної нерухомості, відкривати банківські рахунки, наймати працівників і запрошувати іноземців. Термін перереєстрації переносився двічі і закінчився 1 січня 2016 р. Процес перереєстрації є тривалим і характеризується відсутністю прозорості¹⁶⁴.

143. До окупації в Криму налічувалися 2083 релігійні організації, а в Севастополі – 137, як зі статусом юридичної особи, так і без такого¹⁶⁵. На 17 серпня 2017 р. було зареєстровано 722 релігійні громади в Криму і 96 – в Севастополі. Серед них – дві найбільші релігійні організації православної і мусульманської громад, різні протестантські та іудейські конфесії, римо-католицька та греко-католицька громади та інші релігійні групи.

144. Одна із зареєстрованих у Криму релігійних громад, Свідки Єгови, в квітні 2017 р. була визнана незаконною рішенням Верховного Суду Російської Федерації, який постановив, що ця група порушила законодавство країни про протидію екстремізму. 1 червня 2017 р. всі 22 конгрегації у Криму були позбавлені реєстрації, що вплинуло на право на свободу віросповідання близько 8 тис. віруючих. 9 червня 2017 р. чоловікові з Криму на призовному пункті сказали, що він не зможе скористатися своїм правом на проходження альтернативної цивільної служби за законодавством Російської Федерації, якщо не зречеться своєї віри – віри Свідків Єгови – і не змінить релігію¹⁶⁶. 27 червня очільник громади Свідків Єгови у Джанкої був викликаний до суду, обвинувачений у незаконній місіонерській діяльності і незабаром того ж дня помер від серцевого нападу¹⁶⁷.

145. Українська Православна Церква Київського Патріархату (УПЦ КП) вирішила не перереєструватися за законодавством Російської Федерації, і тому є юридично не визнаною. З 2014 р. п'ять храмів УПЦ КП були або захоплені

збройними формуваннями, або закриті через не продовжені договори оренди¹⁶⁸. 31 серпня 2017 р. відбулося втручання у діяльність іншого храму УПЦ КП, розташованого у Сімферополі, коли судові пристави увірвалися до будівлі храму. Ці дії були здійснені на виконання рішення Верховного Суду Російської Федерації, винесеного у лютому 2017 р., який постановив звільнити приміщення у будівлі, що використовувалося дочірнім підприємством УПЦ КП в якості офісу та магазину. Станом на 10 вересня богослужіння все ще відбувалися, але їх відвідувала менша кількість прихожан¹⁶⁹.

Ж. Свобода мирних зібрань

146. Свобода зібрань гарантує людям право мирно збиратися заради публічного висловлення будь-якої мети або обговорення будь-якої проблеми. Вона захищена різними міжнародними правовими актами і тісно пов'язана з іншими основними правами, такими як свобода слова, думки та об'єднання. Обмеження допускаються відповідно до міжнародного права, включаючи адміністративні правила, за умови, що вони пропорційні і не застосовуються для придушення характеру вільного зібрання.

147. 3 березня 2014 р. можливість мирно збиратися або проводити мітинги в Криму є значно обмеженою. Обмежувальні правові заходи створили додаткові перешкоди для реалізації права на мирні зібрання. Згідно із законодавством, ухваленим Парламентом Криму в серпні 2014 р., організаторами публічних зібрань мають бути громадянами Російської Федерації, які повинні офіційно звернутися за дозволом на проведення зібрання не раніше, ніж за 15 днів, і не пізніше, ніж за 10 днів до запланованого заходу. Крім того, згідно з постановою уряду Криму, прийнятої 4 липня 2016 р., кількість місць у «Кримській республіці», де можна проводити публічні заходи, була зменшена з 665 до 366 без жодного пояснення мотивів такого рішення¹⁷⁰.

148. Встановлювались тривалі загальні заборони на проведення публічних зібрань, серед них одна безстрокова, прийнята міською владою Сімферополя. У березні 2016 р. була видана постанова про заборону будь-яких громадських заходів на території міста, за винятком заходів, організованих республіканською і місцевою владою¹⁷¹. Цей захід не був ухвалений у відповідь на раптове погіршення громадського порядку і явно порушив право на свободу проведення мирних публічних зібрань.

149. Публічні заходи, ініційовані групами або особами, не пов'язаними з органами влади Російської Федерації в Криму або такими, котрі вважають, що Крим залишається складовою частиною України, систематично заборонялися та запобігалися. 23 вересня 2014 р. прокурор Криму виступила із заявою про те, що «*всі дії, спрямовані на невизнання входження Криму до складу Російської Федерації, будуть переслідуватися за законом*»¹⁷². Як наслідок, будь-які зібрання, що вимагають повернення Криму до України або висловлюють відданість Україні, по суті оголошені поза законом.

150. Запити щодо проведення мирних публічних зібрань часто відхилялися за процедурно-технічними формальностями, які, як видається, не є ні необхідними для обґрунтування заборони, ні пропорційними, ні такими, що відповідають інтересам широкого загалу. Міська влада Сімферополя відмовилася дати дозвіл на збори кримських татар, заплановані НУО «Кардашлик» на 23 серпня 2014 р. біля меморіального комплексу, присвяченого жертвам депортації кримських татар. За мотив відмови слугувала заява, що дуже висока температура повітря може несприятливо вплинути на здоров'я учасників. Решта заходів на відкритому повітрі, запланованих на цей день, відбулася¹⁷³.

151. У деяких випадках відмови у проведенні публічних заходів мотивувалися необґрунтованими твердженнями про те, що «екстремістські» або «сепаратистські» ідеї начебто мали бути розповсюджені в рамках цих заходів¹⁷⁴.

152. Стихійні зібрання часто каралися притягненням до юридичної відповідальності. Кримських татар, які брали участь у «несанкціонованих» автопробігах в пам'ять про депортацію кримських татар, регулярно заарештовували, годинами допитували і штрафували¹⁷⁵. 8 серпня 2017 р. був заарештований літній кримський татарин, який перед будівлею Верховного Суду Криму проводив одиночний пікет на підтримку переслідуваних кримських татар. Його звинуватили в проведенні несанкціонованого публічного зібрання і невиконанні розпоряджень поліції. Суд засудив його до адміністративного штрафу в розмірі 10 тис. російських рублів (175 доларів США) і арешту на 10 діб.

153. ЄСПЛ постановив, що обмеження, встановлені на проведення зібрань з метою запобігання незначного порушення порядку, часто є непропорційними, а випадкам насильства краще протидіяти за допомогою подальшого судового переслідування або дисциплінарних заходів¹⁷⁶. Стосовно правових норм, які встановлюють загальні заборони зібрань в конкретних місцях або в певний час, Спеціальний доповідач з прав на свободу мирних зібрань і свободу об'єднань заявив, що вони вимагають більш ретельного обґрунтування, ніж обмеження на проведення окремих зборів¹⁷⁷.

К. Свобода вираження думок і свобода засобів масової інформації

154. Право з прав людини гарантує право безперешкодно дотримуватися своїх поглядів. Необґрунтовані обмеження права шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї суттєво послаблюють свободу вираження думок, яка захищена ст. 19 МПГПП і ст. 10 ЄКПЛ.

155. У Криму право висловлювати свої погляди і думки суттєво обмежене¹⁷⁸. У березні 2014 р. було відключено аналогове мовлення українських телевізійних каналів, і на звільнених частотах почалася трансляція російських телевізійних каналів. Журналісти піддавалися нападам і жорсткому поводженню, проте ніяких розслідувань за цими епізодами не проводилося¹⁷⁹. У червні 2014 р. було заборонено поширення єдиної україномовної газети «Кримська світлиця», і її редакції довелося звільнити орендовані приміщення.

156. Закриттю засобів масової інформації часто передували офіційні «попередження». Вони стосувалися думок, статей або програм, зміст яких вважався «екстремістським». Редактор щотижневої газети Меджлісу «Авдет» отримав кілька письмових та усних попереджень від співробітників ФСБ про те, що публікації газети нібито містять екстремістські матеріали, наприклад, в них використовуються терміни «анексія» і «тимчасова окупація» Криму¹⁸⁰. Кримськотатарський телевізійний канал АТР отримав від Роскомнадзора, органу Російської Федерації, що регулює діяльність ЗМІ, попередження, в якому зазначалася неприпустимість поширення неправдивих чуток про репресії за етнічними та релігійними ознаками і заохочення екстремізму¹⁸¹.

157. АТР і «Авдет» були серед кримськотатарських ЗМІ, яким було відмовлено в перереєстрації за законодавством Російської Федерації і яким довелося припинити діяльність на півострові. Коли 1 квітня 2015 р. термін перереєстрації закінчився, Роскомнадзор повідомив, що дозволено працювати 232 засобам масової інформації, що становить лише незначну частку від приблизно 3 тис. ЗМІ, раніше зареєстрованих за українським законодавством¹⁸². Крім того, відмову у видачі ліцензії на діяльність отримали й інші популярні кримськотатарські ЗМІ, наприклад, телевізійний канал Lale, радіостанції «Мейдан» і «Лідер», інформаційне агентство QHA та інтернет-сайт «15 хвилин». В якості основних причин відмови були згадані процедурні порушення¹⁸³.

158. Засоби масової інформації мовами меншин, які продовжили роботу або зареєструвалися як нові ЗМІ, не публікують політичних матеріалів або підтримують офіційну позицію щодо статусу Криму. На кримському телебаченні йдуть інформаційні та освітні програми рідними мовами національних меншин, включаючи вірменську, болгарську, кримськотатарську, німецьку, грецьку та українську. Його програми для кримськотатарської громади включають кримськотатарські новинні програми Haberler, Netije і Ekindi Subet; ток-шоу Dilde, fikirde, işte birlik; освітню програму Eglenip-Ogrenem; культурно-релігійну програму Selyam Aleylum; інформаційно-культурну програму Tanysh-Belish¹⁸⁴.

159. На думку Комітету з прав людини ООН, «запровадження заходів покарання для ЗМІ [включаючи онлайн-медіа], видавців або журналістів виключно за критику уряду або суспільно-політичної системи, якої дотримується уряд, за жодних обставин не може розглядатися в якості необхідного обмеження права на вільне вираження думок»¹⁸⁵. Проте положення Кримінального кодексу Російської Федерації регулярно використовувалися для криміналізації свободи слова та опозиційних поглядів як журналістів, так і інших осіб.

160. 7 липня 2017 р. кримський суд засудив кримського татарина з Севастополя до року і трьох місяців тюремного ув'язнення за «публічне розпалювання ненависті і ворожнечі». Протягом восьми місяців 2016 р. він розміщував у Facebook заяви, в яких згадував про «утиски» кримських татар, називав Крим «окупованим» і «анексованим», а також цитував одного з лідерів кримських татар, який організував продовольчо-торговельну блокаду Криму у вересні 2015 р.¹⁸⁶

161. Пред'являлися також звинувачення у виступах на підтримку сепаратизму. У 2017 р. почалися суди над одним кримським журналістом і заступником голови Меджлісу. Обох звинуватили в «публічних закликах до порушення територіальної цілісності Російської Федерації» в опублікованій журналістом статті і телевізійному інтерв'ю заступника голови Меджлісу¹⁸⁷. У разі визнання винними, їм загрожує тюремне ув'язнення на термін до п'яти років.

L. Свобода асоціацій

162. Після окупації Криму більшість правозахисних груп припинили існування або перебазувалися до інших регіонів України. Дехто зробив це на знак протесту проти нової ситуації, а інші були змушені зробити це через особисті погрози і фізичне насильство, з якими зіткнулися їх члени.

163. Наприклад, директор ялтинської НУО «Альменда» виїхала з Криму 16 березня 2014 р., на наступний день після того, як члени кримської самооборони попередили її, що її безпека «більше не гарантується»¹⁸⁸. Кілька членів НУО «Український дім» були піддані тортурам і насильницькому зникненню у зв'язку з їхньою роллю в організації у Криму подій, аналогічних подіям на Майдані, і з їхнім подальшим опором присутності Російської Федерації.

164. Громадські об'єднання та неурядові організації, які залишилися в Криму і не прийняли політику нової влади, систематично стикалися з перешкоджанням своїй діяльності, залякуванням, а іноді й переслідуваннями. У вересні 2014 р. кримська поліція організувала обшуки в благодійній організації «Фонд «Крим»», конфіскувала її майно і виселила її із займаного приміщення в Сімферополі. Виселення торкнулося також центрального офісу Меджлісу і щотижневої газети «Авдет»¹⁸⁹.

165. Як і інші юридичні особи, НУО були зобов'язані перереєструватися за законодавством Російської Федерації, що спричинило ряд обмежень. Документи, що подаються із заявкою, включали, зокрема, нову редакцію статуту НУО та офіційне рішення виконавчого органу НУО щодо приведення її установчих документів у

відповідність до вимог законодавства. Якщо НУО не була зареєстрована за місцевою адресою засновника, який є резидентом Криму, то заявники були зобов'язані надати лист від власників приміщення, яке планує орендувати НУО, із гарантією того, що вони не заперечують проти такої реєстрації¹⁹⁰.

166. Перереєстрація НУО була загнана в глухий кут і через імплементацію в Криму законів Російської Федерації про «іноземних агентів» і «небажані організації», які справили демотивувальний ефект на громадські об'єднання¹⁹¹. Деякі вирішили не домагатися реєстрації, а деякі – відмовитися від іноземного фінансування, щоб їх не піддавали частим перевіркам і стигматизації.

167. Ефект обмежувань, встановлених законодавством Російської Федерації щодо діяльності організацій громадянського суспільства, можна простежити у кількості НУО, які зараз діють на півострові. Станом на 17 серпня 2017 р. в Криму та м. Севастополь зареєстровано 1814 НУО¹⁹², порівняно з 4090 організаціями у середині березня 2014 року¹⁹³.

168. Хоча влада Російської Федерації в Криму намагалася змусити Меджліс мовчати, вона водночас вибірково дозволила створити організації, що представляють кримських татар, такі як «Кирим», «Кирим Бірлігі», громада кримських татар «Інкішаф» і Асоціація кримськотатарських підприємців.

169. В Криму зареєстровано чотири національно-культурних об'єднання, що представляють українців: «Відродження в єдності» і «Українці Сімферополя», «Українці Євпаторії» і «Українці Ялти». Члени незареєстрованого сімферопольського «Українського культурного центру», який з 2014 р. перебуває під постійним наглядом, регулярно викликалися до поліції або ФСБ на «неформальні бесіди». Їхня громадська діяльність, зокрема віддання належного українським літературним, політичним та історичним діячам, часто переривалася або заборонялася. У травні 2017 р. Центр закритися через відсутність коштів на оплату оренди приміщень, а 30 серпня його директор утік із Криму на материкову частину України після отримання на його телефон анонімних повідомлень з погрозами і інформацією про те, що ФСБ його заарештує¹⁹⁴.

VII. Економічні, соціальні та культурні права

A. Майнові права

170. Після окупації Криму влада Російської Федерації перейшла до націоналізації державного, а іноді й приватного майна. Експропріація здійснювалася з порушенням прав власності і без будь-якої компенсації. Належне регулювання житлових, земельних та майнових питань також є ключовим питанням для кримських татар, які через майже три десятиліття після повернення з вигнання не отримали гарантій володіння житлом.

1. Націоналізація майна

171. Після референдуму в березні 2014 р. багато з найбільш економічно цінних активів у Криму – від енергетичних компаній до операторів мобільного зв'язку – були експропрійовані, часто з застосуванням сили.

172. 24 серпня 2014 р. кримська самооборона захопила суднобудівний завод «Залив», не дозволивши його керівництву увійти на територію підприємства. Пізніше в компанію була введена нова адміністрація з Зеленодольська (Татарстан)¹⁹⁵. 27 серпня 2014 р. члени кримської самооборони увійшли до штаб-квартири української газової компанії «Кримгаз» і вилучили всі документи і печатки. Входи були

заблоковані, а співробітникам було рекомендовано або звільнитися, або підписати заяви про переведення на відповідні посади в новостворену газову компанію¹⁹⁶.

173. Були ухвалені нормативні акти, що додали легітимності процесу націоналізації¹⁹⁷. Разом із тим, часте внесення до них поправок заради збільшення кількості і зміни характеру об'єктів власності, що підлягали націоналізації, підірвало правову визначеність і гарантії захисту від свавілля. Наприклад, до Постанови № 2085-6/14, яка спочатку стосувалася майна без власника та майна держави Україна, була внесена зміна, якою були визначені 111 окремих об'єктів власності, перераховані в окремому додатку під назвою «Перелік майна, який обліковується як власність Республіки Крим». Протягом 2014–2016 рр. новими постановами до цього додатку додавалися готелі, приватні квартири, нежитлові приміщення, ринки, заправні станції, земельні ділянки та рухоме майно. При цьому прийняті постанови не містили критеріїв націоналізації і, в більшості випадків, інформації про власників націоналізованого майна.

174. 27 лютого 2015 р. Парламент Криму ухвалив Постанову № 505-1/15, якою було припинено процес націоналізації і заборонено подальше внесення доповнень до вищезгаданого додатка починаючи з 1 березня 2015 р. Проте 16 вересня 2015 р. це положення було змінено: зокрема, «з метою уточнення» до переліку було дозволено включити земельні ділянки і деяку нову інформацію. Станом на 28 серпня 2017 р. вищезгаданий додаток із переліком націоналізованого майна змінювався 56 разів і на сьогодні містить 4618 «націоналізованих» державних і приватних об'єктів нерухомості¹⁹⁸.

175. Аналогічні процеси відбулися в м. Севастополь¹⁹⁹. З метою «відновлення соціальної справедливості та підтримки громадського порядку» міська влада в період з лютого 2015 р. до липня 2016 р. націоналізувала 13 компаній і 30 об'єктів нерухомості²⁰⁰.

176. УВКПЛ нагадує, що згідно з міжнародним гуманітарним правом, приватна власність, а також власність громад, церковних, благодійних та освітніх, художніх і наукових установ не підлягає конфіскації²⁰¹, і що управління нерухомим державним майном повинно здійснюватися відповідно до правил узуфрукта²⁰².

2. *Житло, земля, та майно раніше депортованих осіб*

177. Питання житла, землі та майна є чутливим для Криму, особливо для кримських татар, які з кінця 1980-х років стали повертатися з вигнання. Нерегульований процес повернення і очевидна несправедливість під час розподілу землі призвели до того, що кримські татари оселилися на незайнятих або землях загального користування²⁰³.

178. Хоча кожний наступний уряд України вживав заходів щодо полегшення репатріації до Криму і вирішення деяких із питань, що раніше депортованими особами (РДО), багато проблем залишилися. В указі, виданому колишнім Президентом Віктором Януковичем у 2010 р., була визнана необхідність вирішення «нагальної проблеми переселення» РДО²⁰⁴.

179. Встановивши контроль над півостровом, влада Російської Федерації в Криму пообіцяла легалізувати несанкціоноване привласнення землі або виділити кримським татарам інші земельні ділянки²⁰⁵. У 2015 р. вони прийняли закон, що дозволяє жителям Криму, які є громадянами Російської Федерації і які незаконно побудували об'єкти нерухомості на захоплених земельних ділянках, придбати цю землю²⁰⁶. Інформація про те, як цей закон виконувався, відсутня. Кримські татари висловили стурбованість з приводу вимоги про громадянство, запропонованого цим законом, яке автоматично виключає з процесу легалізації тих РДО, які не проживали постійно в Криму станом на 18 березня 2014 р. або повернулися з депортації після

цієї дати. Інші перешкоди, зокрема опір з боку суб'єктів права власності на земельні ділянки та конфлікти інтересів між групами кримських татар, що представляють тих, хто повернувся з депортації, також несприятливо позначилися на процесі придбання землі.

180. Нові побоювання виникли після того, як кілька міст Криму дозволили зносити будівлі, побудовані без необхідних дозволів. Останнє таке рішення стосується Сімферополя²⁰⁷. Воно передбачає, що будівлі, побудовані на земельних ділянках, розташованих у зонах обмеженого використання, таких як громадські місця і райони поблизу об'єктів комунального господарства, будуть знесені. Знесення таких будівель, за вказівкою місцевих адміністрацій і спеціальних «комісій із знесення», може привести до виселення, від якого непропорційно сильно постраждають кримські татари.

181. Примусові виселення є порушенням широкого спектру прав людини, включно з правом на належне житло і право на свободу від довільного посягання на недоторканність житла і втручання в приватне життя²⁰⁸. УВКПЛ відзначає важливість запобігання примусовим виселенням, серед іншого шляхом скасування законодавства, що допускає таку практику, і вжиття заходів для забезпечення правових гарантій володіння і користування житлом для всього населення²⁰⁹.

В. Право зберігати свою ідентичність, культуру і традиції

182. Влада Російської Федерації в Криму відмовляла групам, які сприймалися нею як ворожі щодо Російської Федерації і статусу Криму як її частини, в праві на різні прояви української і кримськотатарської культури та ідентичності. Застосовувалися тиск, залякування і заборонні адміністративні або судові рішення. Такі дії порушують ст. 15 МПЕСКП, яка гарантує кожній людині право на участь у культурному житті, і ст. 27 МПГПП, яка гарантує, що в тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, які належать до таких меншин, не може бути відмовлено в праві спільно з іншими членами тієї самої групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою.

1. Обмеження права українців і кримських татар на вираження своєї культури та ідентичності

183. Після окупації Криму українська та кримськотатарська громади були обмежені в можливості демонструвати державні та культурні символи і публічно відзначати дати, які мають важливе значення для цих громад. Проведення свят і зібрань, організованих групами меншин, дозволялося лише в тому випадку, якщо ці групи підтримували позицію Російської Федерації щодо статусу Криму.

184. 18 лютого 2015 р. влада Бахчисарая заборонила місцевому відділенню Меджлісу провести мітинг в ознаменування річниці смерті Номана Челебіджихана, важливої особистості в кримськотатарській історії. 11 березня 2015 р. суд Сімферополя засудив трьох проукраїнських активістів до 40 годин виправних робіт, а ще одного – до 20 години за те, що вони розгорнули український прапор із написом «Крим – це Україна» під час мітингу на честь святкування річниці від дня народження національного поета України Тараса Шевченка, що відбувся 9 березня²¹⁰. У червні 2015 р. адміністрація Сімферополя відхилила заявку Меджлісу на проведення святкування Дня кримськотатарського прапора.

185. Діяльність установ, що пропагують українську культуру і традиції, припинена. У лютому 2015 р. був закритий Музей української вишиванки – традиційного українського одягу з вишивкою, а з бібліотеки ім. І. Франка в Сімферополі були вилучені книги сучасних українських авторів²¹¹.

186. Визнання в конституції «Республіки Крим» української та кримськотатарської мов офіційними мовами нарівні з російською значною мірою має декларативний характер. 4 квітня 2017 р. в Парламенті Криму був зареєстрований законопроект про використання офіційних мов Криму, але він ще не обговорювався²¹².

2. Заборона Меджлісу

187. З 2016 р. влада Російської Федерації в Криму оголосила Меджліс поза законом. Багато представників кримськотатарської громади сприйняли цей акт як напад на їхню культуру та ідентичність. Хоча Меджліс підтримують не всі кримські татари, багатьма він розглядається як орган самоврядування і традиційний орган корінного населення. Його члени, котрі утворюють виконавчий орган, були обрані Курултаєм, зборами кримських татар.

188. 26 квітня 2016 р. Верховний Суд Криму визнав Меджліс екстремістською організацією і заборонив йому здійснювати будь-яку діяльність. Після цього рішення в травні 2016 р. надійшла вказівка віце-прем'єр-міністра Криму главам органів місцевого самоврядування в Криму повідомляти прокурору Криму про будь-які порушення, вчинені членами або активістами Меджлісу²¹³.

189. 29 вересня 2016 р. Верховний Суд Російської Федерації залишив рішення про заборону в силі. Він підтримав сторону обвинувачення, яка заявила, що кримськотатарське керівництво Меджлісу неодноразово порушувало законодавство Російської Федерації, а також завдало шкоди жителям Криму, організувавши у 2015 р. торговельну блокаду. Меджліс також був звинувачений в організації припинення електропостачання півострова – з негативними гуманітарними наслідками для населення – шляхом руйнування опор лінії електропередачі на материковій частині України. УВКПЛ зазначає, що вищезгадане рішення підтверджує значні обмеження на діяльність Меджлісу, вже введені владою Російської Федерації в Криму з 2014 р. Як видається, це рішення ґрунтується на доказах, що містять упередження, і ігнорує законний характер Меджлісу як виборного органу, який представляє кримськотатарську громаду.

190. Крім заборони на будь-яку публічну діяльність Меджлісу або діяльність від його імені, рішення суду означає, що близько 2500 членів національних і місцевих органів Меджлісу можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності і отримати до восьми років позбавлення волі за приналежність до організації, визнаної екстремістською. Кримінальна відповідальність поки не застосовувалася, але деякі члени Меджлісу вже понесли адміністративну відповідальність. 28 вересня 2016 р. вісім членів Меджлісу були оштрафовані судами на суму від 750 російських рублів (12 дол. США) до 1000 російських рублів (15 дол. США) за проведення «незаконних зборів» цієї організації²¹⁴.

191. 19 квітня 2017 р. Міжнародний суд ООН виніс постанову про тимчасові заходи за позовом України проти Російської Федерації, ухваливши, що Російська Федерація повинна *«відмовитися від вже існуючих або утримуватися від введення нових обмежень права кримських татар мати свої представницькі установи, включаючи Меджліс»*²¹⁵.

192. 25 серпня 2017 р. Комітет з ліквідації расової дискримінації видав свої Заключні спостереження щодо двадцять третього та двадцять четвертого періодичних звітів Російської Федерації²¹⁶. У цих Заключних спостереженнях Комітет заявив, що він «особливо занепокоєний» заборонаю Меджлісу і «суворими обмеженнями діяльності представницьких інституцій кримських татар, такі як оголошення Меджлісу поза законом і закриття низки медіа».

193. Станом на 12 вересня 2017 р. Меджліс залишається забороненою організацією згідно з рішеннями Верховних Судів Криму та Російської Федерації.

С. Право на освіту рідною мовою

194. Міжнародні акти в галузі прав людини, ратифіковані і Україною, і Російською Федерацією, гарантують право на освіту²¹⁷. Держави зобов'язані приділяти пріоритетну увагу запровадженню обов'язкової і безкоштовної початкової освіти і «вживати заходів» з можливості отримання середньої, вищої й елементарної освіти всіма особами, які перебувають під її юрисдикцією²¹⁸. Ст. 2 Додаткового протоколу до ЄКПЛ передбачає, що держави повинні поважати право батьків забезпечувати таку освіту і таке навчання, які відповідають їхнім релігійним і світоглядним переконанням. Ст. 50 четвертої Женевської конвенції передбачає, що окупаційна держава повинна за допомогою національних і місцевих органів влади сприяти належній роботі всіх установ, яким доручено піклування і освіта дітей.

195. Незабаром після референдуму в березні 2014 р. школи та вищі навчальні заклади Криму почали функціонувати відповідно до навчальної програми та освітніх стандартів Російської Федерації. Освітні кваліфікаційні рівні та наукові ступені, отримані в українських навчальних закладах, були визнані, а в червні 2014 р. почалася широкомасштабна програма підвищення кваліфікації для більш ніж 20 тис. кримських педагогів²¹⁹.

196. Загалом введення освітніх стандартів Російської Федерації обмежило право етнічних українців і кримських татар на освіту рідною мовою. Хоча в 1–9 класах середньої школи, згідно із законодавством Російської Федерації, забезпечується викладання мовами меншин, в старших класах середньої школи (10–11 класи) всі предмети повинні викладатися російською мовою. Крім того, відсутня чітка процедура, яка регулює освіту рідною мовою, і законом не встановлено кількісний критерій для відкриття шкіл або класів.

197. Кількість учнів, які навчаються українською мовою, різко скоротилася. У 2013/14 навчальному році українською мовою навчалося 12694 осіб. Після окупації Криму у 2014/15 навчальному році це число зменшилося до 2154, у 2015/16 – до 949, в 2016/17 – до 371. У квітні 2015 р. з Криму виїхав багаторічний директор єдиної україномовної гімназії Сімферополя, імовірно, через погрози й утиски. За період з 2013 р. до 2017 р. кількість українських шкіл зменшилася з семи до однієї, а число українських класів – з 875 до 28²²⁰.

198. УВКПЛ вважає, що головними причинами такого зменшення є переважно російське культурне середовище і виїзд тисяч проукраїнських жителів Криму на материкову частину України. Повідомлялося також про тиск з боку деяких вчителів та адміністрацій шкіл щодо припинення викладання українською мовою.

199. Що стосується університетського рівня, то у вересні 2014 р. був закритий Факультет української філології та українознавства в Таврійському національному університеті ім. Вернадського, а більшість його педагогічного колективу було звільнено²²¹. Кафедри української філології, культури української мови, теорії та історії української мови були об'єднані. До кінця 2014 р. українську мову як мову викладання було виключено з університетської освіти в Криму.

200. 19 квітня 2017 р. Міжнародний суд ООН за позовом України проти Російської Федерації виніс постанову про тимчасові заходи, одностайно ухваливши, що Російська Федерація повинна *«забезпечити доступ до освіти українською мовою»*²²².

201. Кількість учнів, які навчаються кримськотатарською мовою, залишилася незмінною, в основному завдяки високому рівню культурної самосвідомості серед кримських татар. У 2013/14 навчальному році, коли в Криму востаннє діяла

українська навчальна програма, рідною мовою здобувала освіту 5551 кримськотатарська дитина. У 2014/15 навчальному році таких було 5146, у 2015/16 – 5334, у 2016/17 – 5330²²³. У 2017 р. функціонувало 15 кримськотатарських шкіл – стільки ж, скільки в 2013 р²²⁴.

D. Право на здоров'я

202. На доступність медичної допомоги в Криму вплинув від'їзд лікарів та інших медичних працівників державних медичних установ. Особливо від припинення лікування, викликаного імплементацією законодавства Російської Федерації, постраждали наркозалежні.

203. У зауваженнях загального порядку № 14 Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав нагадав всім державам-учасникам МПЕСКП про зобов'язання щодо забезпечення задоволення *«принаймні мінімальних базових рівнів кожного з прав, проголошених у Пакті, включаючи основне базове медичне обслуговування»*. Такі мінімальні базові рівні включають *«забезпечення права доступу до об'єктів, товарів і послуг в галузі охорони здоров'я на недискримінаційній основі, особливо для вразливих і маргіналізованих груп»*, серед іншого й забезпечення основними медикаментами. Аналогічним чином міжнародне гуманітарне право зобов'язує окупаційну державу забезпечити жителів окупованих територій продовольством, санітарно-гігієнічними матеріалами, медикаментами і предметами медичного призначення.

1. Дефіцит медичних кадрів у державних лікарнях

204. Крим відчуває гостру нестачу медичного персоналу. Це стійке явище спостерігалось ще до окупації Криму Російською Федерацією, але після березня 2014 р. ситуація погіршилася через те, що багато лікарів пішли працювати у приватному секторі.

205. Починаючи з 2014 р. багато кримських лікарів перейшло з державних закладів охорони здоров'я до приватних клінік півострова, де заробітна плата є вищою, а умови праці кращими. Аналогічна ситуація переважає в м. Севастополь, де рівень оплати в приватних клініках у 2017 р. у два з половиною рази є вищим (40 тис. російських рублів, тобто 660 дол. США), ніж у державних лікарнях (16 тис. російських рублів, тобто 265 дол. США)²²⁵. Лікарі державних лікарень також критикували необхідність виконання надмірного обсягу бюрократичної канцелярської роботи і систему оплати праці, що впливає з нових нормативних актів Російської Федерації, за якими виплата повного окладу лікаря залежить від результату численних перевірок і внутрішніх ревізій²²⁶.

206. У листопаді 2016 р. у кримських державних медичних установах налічувалося 7195 лікарів та 17283 інших медичних працівників. Було зайнято лише 62,3% посад лікарів.

207. Міністр охорони здоров'я Криму публічно визнав факт нестачі терапевтів, педіатрів, лікарів загальної практики, лікарів швидкої допомоги і техніків-лаборантів. Протягом трьох місяців у 2016 р. у головній державній лікарні другого за кількістю населення міста Криму – Керчі – в нейрохірургічному відділенні не було жодного лікаря. Найбільш тривожна ситуація склалася в Роздольному, Нижньогірському, Красноперекопському, Первомайському і Армянському районах, а також у сільській місцевості, де заповнені тільки 40% посад медичного персоналу²²⁷.

208. Брак медичного персоналу вплинув на якість безкоштовних послуг охорони здоров'я і призвів до виникнення великих черг, наслідком чого стали

затримки в лікуванні найбільш економічно незахищених пацієнтів, що ставить під загрозу їхнє право на здоров'я²²⁸.

2. *Погіршення ситуації з лікуванням наркозалежних*

209. Ретрогресивні заходи, запроваджені в Криму після введення в дію законодавства Російської Федерації, негативно позначилися на дотриманні права на здоров'я осіб, які страждають на наркотичну залежність.

210. За оцінками, у 2013 р. у Криму проживало 21,1 тис. споживачів ін'єкційних наркотиків. Після включення півострова до складу Російської Федерації програми замісної підтримувальної терапії (ЗПТ) для кримських пацієнтів були припинені. У Російській Федерації заборонено медичне використання метадону та бупренорфіну для лікування наркотичної залежності, і програми замісної терапії не проводяться²²⁹. Пацієнтам реабілітаційних центрів дають такі препарати, як бензодіазепіни, барбітурати, нейролептики і антипсихотики, які серед незалежних експертів в області охорони здоров'я не вважаються доцільною альтернативою лікування, яке було заборонено Російською Федерацією.

211. Як наслідок, 803 зареєстрованих осіб із героїновою залежністю, які раніше проходили в Криму опіоїдну замісну терапію (ОЗТ), були позбавлені доступу до цього лікування²³⁰. Це спричинило значні несприятливі наслідки, включаючи зміни в лікуванні, порушення лікарської таємниці і введення обов'язкових аналізів на наркотики²³¹.

212. Без метадону пацієнти часто знову починають вживати героїн, а оскільки їхній організм не пристосований до засвоєння цього наркотика в тій кількості, яку вони споживали до початку ОЗТ, то вони наражаються на небезпеку передозування. Спеціальний посланник Генерального секретаря ООН з ВІЛ/СНІДу зазначив, що до січня 2015 р. у Криму, можливо, до 100 осіб, які раніше проходили ОЗТ, померли через ускладнення, викликані передозуванням, або в результаті самогубств²³², хоча в червні 2014 р. органи охорони здоров'я Криму заперечували факти смерті²³³.

213. Комплексні стратегії зменшення шкоди, що передбачають ОЗТ, вкрай важливі для профілактики і лікування ВІЛ-інфекції, гепатитів та туберкульозу у споживачів ін'єкційних наркотиків. Заборона на застосування опіатів для ОЗТ руйнівним чином вплинула на програми профілактики ВІЛ-інфекції у Криму, які включали, зокрема, обмін голочок, що охоплював 14 тис. осіб, і ОЗТ для споживачів внутрішньовенних наркотиків.

214. За словами головного лікаря кримського Центру профілактики та боротьби зі СНІДом, за перші дев'ять місяців 2016 р. в Криму було зафіксовано 1417 нововиявлених випадків зараження ВІЛ-інфекцією, причому в 25% випадків інфікування відбулося в результаті ін'єкційного вживання наркотиків²³⁴.

Е. Доступ до водопостачання та інших основних послуг

215. Право на достатній життєвий рівень, включаючи, зокрема, доступ до їжі, води та інших предметів першої необхідності, передбачено низкою договорів у галузі прав людини²³⁵. Крім того, міжнародне гуманітарне право забороняє піддавати нападу або знищувати, вивозити або приводити до непридатності об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення, такі, як запаси продуктів харчування, споруди для постачання питної води та запаси останньої, а також іригаційні споруди²³⁶.

216. До 2014 р. Крим на 82% залежав від водопостачання Північно-Кримським каналом, що зв'язує річку Дніпро в материковій частині України з півостровом. Східні регіони Криму, що тягнуться від Судака до Керчі, практично не мають поверхневих водних джерел. 13 травня 2014 р. Державне агентство водних

ресурсів України повідомило, що Україна припинила постачання води до Криму Північно-Кримським каналом. Для питного водопостачання ця ситуація не мала жодних несприятливих наслідків²³⁷, тоді як землі сільськогосподарського призначення постраждали, і практично всі посіви рису на півострові загинули²³⁸. Відповідно до Федеральної цільової програми соціально-економічного розвитку Криму на період до 2020 р., «залежність Криму від поставок води Північно-Кримським каналом можна зменшити або виключити шляхом визначення місця розташування підземних водних джерел, зокрема штучних»²³⁹.

217. Крим також залежав від електропостачання з материкової частини України: поставки становили до 85% споживаної ним електроенергії. Доступ до енергетичних мереж є компонентом права на адекватне житло, що у свою чергу походить з права на достатній життєвий рівень²⁴⁰. 21–22 листопада 2015 р. електропостачання було перервано після того, як певні особи (як вважається, прихильники блокади Криму) пошкодили чотири опори лінії електропередачі в Херсонській області, якими до Криму подавалася електроенергія. Хоча одна з опор згодом була відновлена, енергопостачання з материкової частини України так і не було відновлено через не продовження договору між енергетичною компанією України і владою Російської Федерації в Криму, термін дії якого закінчився 1 січня 2016 р.²⁴¹.

218. Після вищезгаданого припинення електропостачання майже на три тижні відсутність подачі електроенергії до Криму заподіяла широкомасштабні пошкодження, що вплинули на зберігання продовольства, освітлення, опалення, громадський транспорт і господарську діяльність. Хоча влада Російської Федерації в Криму переорієнтувала наявні енергоресурси на найбільш критичні об'єкти соціальної інфраструктури, такі як лікарні і школи, наслідки цієї ситуації виявилися важкими, особливо для осіб з обмеженою мобільністю і низьким рівнем доходів.

219. Згідно із МПЕСКП, держави зобов'язані забезпечити здійснення відповідних прав у мінімально необхідному обсязі за будь-яких обставин²⁴². Згідно з міжнародним гуманітарним правом, Російська Федерація як окупаційна держава зобов'язана за допомогою всіх наявних у неї засобів забезпечити дотримання достатніх стандартів гігієни та громадської охорони здоров'я, а також постачання населення продовольством і надання йому медичної допомоги. Водночас, це не звільняє Україну від її зобов'язань, встановлених у МПЕСКП, не перешкоджати здійсненню прав, закріплених у Пакті, і від дотримання вимоги, встановленого міжнародним гуманітарним правом, щодо забезпечення продовження задоволення основних потреб населення в умовах окупації²⁴³.

VIII. Висновки та рекомендації

220. Ситуація з правами людини у Криму після його окупації Російською Федерацією значно погіршилася. Примусове введення громадянства і правової бази Російської Федерації та, як результат, відправлення правосуддя згідно з цією базою значною мірою обмежили здійснення прав і свобод. Російська Федерація застосувала своє законодавство в Криму з порушенням міжнародного гуманітарного права. У багатьох випадках це законодавство застосовувалося вибірково.

221. Органи влади Російської Федерації в Криму підтримували групи, лояльні до Російської Федерації, зокрема серед національних і релігійних меншин, у той же час перешкоджаючи критиці й незгоді та оголосивши поза законом організовану опозицію, зокрема Меджліс. Можливості громадянського суспільства щодо повноцінного функціонування, критики та адвокаційної діяльності значно звузилися. Було закрито ряд засобів масової інформації, що непропорційно сильно зачепило кримськотатарську і українську громади, їхнє право на інформацію й на збереження своєї культури та ідентичності.

222. Не забезпечувалося ефективне розслідування тяжких порушень прав людини, які негативно вплинули на право на життя, свободу і безпеку. Судова влада не відстоювала верховенство права і не здійснювала належне відправлення правосуддя. Вкрай необхідно забезпечити відповідальність за порушення прав людини та відшкодування шкоди постраждалим від зловживань.

223. Свобода пересування між материковою частиною України та Кримом обмежена, і адміністративний кордон набув багатьох атрибутів державного кордону.

224. З моменту спроби зміни статусу Криму Російською Федерацією, що було засуджено у резолюції Генеральної Асамблеї 68/262, а згодом кваліфіковано як окупація у резолюції Генеральної Асамблеї 71/205, примусова інтеграція півострова в політичну, правову, соціально-економічну, освітню, інформаційну, культурну і безпекову сфери Російської Федерації активно тривала, що збільшувало дистанцію між цією територією України та рештою країни.

225. У липні 2016 р. Крим був адміністративно приєднаний до Південного федерального округу (ПФО), що ще більше посилює реалізацію політики з центрального рівня і координацію з сусідніми регіонами Російської Федерації. Півострів було інтегровано у енергосистему Російської Федерації, яка також буде автомобільно-залізничний міст через Керченську протоку, прокладаючи наземний коридор до Криму. Така інтенсивна інтеграція ще більше посилюється переміщенням населення (з Російської Федерації до Криму та з Криму до материкової частини України), що має тенденцію до посилення проросійських настроїв на півострові.

226. З метою покращення становища в галузі прав людини у Криму УВКПЛ рекомендує:

Урядові Російської Федерації:

- a) дотримуватися прав людини всіх осіб, які живуть у Криму, й виконувати зобов'язання, покладені на окупаційну державу відповідно до міжнародного гуманітарного права;
- b) забезпечити належний і безперешкодний доступ міжнародних місій із спостереження за ситуацією з правами людини й правозахисних неурядових організацій до Криму згідно з резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 71/205;
- c) застосовувати у Криму українські закони згідно з резолюціями Генеральної Асамблеї ООН 68/262 і 71/205;
- d) забезпечити відповідальність за порушення прав людини шляхом ефективного розслідування тверджень про жорстоке поводження, катування, викрадення, зникнення та вбивства за участю членів сил безпеки та кримської самооборони; віддати правосуддю винних і забезпечити відшкодування шкоди жертвам;
- e) дотримуватися встановленої міжнародним гуманітарним правом заборони на примушування жителів окупованої території Криму до служби у збройних силах Російської Федерації й на депортацію чи переселення частин цивільного населення Російської Федерації до Криму; повернути до Криму всіх осіб, які перебувають під захистом, переведених на територію Російської Федерації;
- f) забезпечити незалежне і неупереджене відправлення правосуддя, зокрема дотримання прав на належну правову процедуру і справедливий судовий розгляд, а також забезпечити, щоб особи, позбавлені волі, користувалися всіма правовими гарантіями, включно з рівністю перед законом, правом не піддаватися свавільному арешту, презумпцією невинуватості та заборонаю самозвинувачення;

- g) припинити практику ретроактивного застосування кримінального законодавства до діянь, скоєних до окупації Криму, і утримуватися від використання правоохоронних органів і системи правосуддя як інструментів політичного тиску і залякування опонентів;
- h) захистити право адвоката на виконання своїх професійних функцій в обстановці, вільній від залякування, утисків або невинного втручання;
- i) припинити практику отримання визнання вини від осіб, які тримаються під вартою, за допомогою погроз, катувань або жорстокого поводження, і утримуватися від таких методів, як примусове поміщення у психіатричний заклад, що може бути рівнозначно жорстокому поводженню;
- j) забезпечити надання належної медичної допомоги всім особам, які тримаються у місцях позбавлення волі, незалежно від їхнього громадянства і будь-яких інших підстав;
- k) підтримувати свободу пересування до Криму та з Криму, припинити депортацію мешканців Криму на виконання міграційних правил Російської Федерації;
- l) забезпечити, щоб право на свободу вираження думок, мирних зібрань, асоціацій, совісті та релігії могло здійснюватися будь-якими особами та групами у Криму, без дискримінації за будь-якими ознаками, зокрема расою, громадянством, політичними поглядами чи етнічним походженням;
- m) припинити застосування законодавства про екстремізм, тероризм і сепаратизм для криміналізації свободи слова і мирної поведінки, звільнити всіх осіб, заарештованих і звинувачених за вираження опозиційних поглядів, зокрема щодо статусу Криму;
- n) надати можливість розвиватися незалежним і плюралістичним засобам масової інформації, зокрема тим, що представляють громади меншин, і утримуватися від створення юридичних і адміністративних перешкод їхній реєстрації або діяльності;
- o) покласти край діям поліції, зокрема обшукам у помешканнях, повісткам, затриманням, взяттю зразків ДНК, які непропорційно націлені на членів кримськотатарської громади;
- p) відмовитися від уже існуючих або утримуватися від введення нових обмежень права кримських татар мати свої представницькі установи, зокрема Меджлис;
- q) забезпечити доступність освіти українською мовою й надати можливість усім етнічним громадам Криму, зокрема кримським татарам і українцям, зберігати та розвивати їхню культуру, традиції та ідентичність, а також вшановувати пам'ять важливих подій;
- r) забезпечити недискримінаційний доступ усіх жителів Криму, зокрема й тих, які не мають паспортів Російської Федерації, до зайнятості, лікування, майна і державних послуг;
- s) скасувати заборону на використання замісної підтримувальної терапії (ЗПТ) для лікування пацієнтів, що страждають на наркотичну залежність;
- t) додержуватися права власності і заборони на конфіскацію приватної власності; забезпечити гарантії володіння житлом кримським татарам, які повернулися з вигнання, за допомогою створення механізму, сприяючого визнанню їхніх майнових прав.

Урядові України:

- a) використовувати всі доступні юридичні та дипломатичні засоби для того, щоб гарантувати здійснення прав людини жителів Криму;
- b) розслідувати, у межах практичних можливостей, порушення прав людини у Криму, а також порушення, скоєні у материковій частині України під час «громадянської блокади» Криму та після неї;
- c) зняти всі обмеження свободи пересування до Криму та з Криму, які не є необхідними, забезпечити, щоб периметр замінованої території поблизу контрольних пунктів в'їзду-виїзду Каланчак і Чаплинка в Херсонській області був помітний та добре захищений;
- d) спростити отримання документів про громадянський стан, освіти та інших державних послуг жителями Криму та ВПО;
- e) підтримувати діалог між Омбудсменами України та Російської Федерації з метою сприяти добровільній передачі українських ув'язнених, які тримаються у Криму, до пенітенціарних установ материкової частини України;
- f) не вживати дій, які б створили перешкоди здійсненню жителями Криму їхніх прав людини.

Міжнародному співтовариству:

- a) наполягати на повномасштабному співробітництві Російської Федерації з міжнародними та регіональними моніторинговими механізмами, зокрема шляхом надання їхнім представникам безперешкодного доступу до Криму;
- b) нагадувати Російській Федерації та Україні про необхідність неухильно дотримуватися міжнародного права в галузі прав людини та міжнародного гуманітарного права при забезпеченні захисту населення Криму;
- c) порушувати питання про порушення прав людини у дискусіях із Російською Федерацією на двосторонніх і багатосторонніх форумах.

ІХ. Примітки

---

¹ Далі – «Крим».

² Тут і далі термін «окупацію» треба тлумачити згідно з Резолюцією Генеральної Асамблеї 71/205, що вживає термін «тимчасова окупація» Криму.

³ Ця резолюція була прийнята 70-ма країнами, 26 країн проголосували проти, 77 країн утрималися, а 21 країна були відсутні.

⁴ Це народне ополчення було зареєстровано 29 липня 2014 р. До складу народного ополчення ввійшли колишні співробітники міліції та армійські офіцери, ветерани афганської війни та байкерські групи, мета яких полягала у «підтриманні порядку та боротьбі з фашизмом» на півострові: див. Республіка Крим, Народне Ополчення, «Статут Громадської Організації», 9 вересня 2014 р., доступно за посиланням <http://narodnoe-opolchenie.ru/narodnyiy-polk-o-nas/>

⁵ У розмові з журналістами Президент Російської Федерації Володимир Путін заявив: «*За спиною сил самооборони Криму встали наші військовослужбовці. Вони діяли дуже коректно, але рішуче і професійно. Іншого шляху допомогти народові Криму у його вільному волевиявленні не було*». Відеоконференція у РІА «Новости», 17 квітня 2014 р.

⁶ Інтерв'ю, надане телеканалу «Росія», що стало частиною документального фільму «Крим. Шлях додому», доступно за посиланням <https://www.youtube.com/watch?v=c8nMhCMphYU>.

⁷ Питання, поставлене на референдумі, передбачало два варіанти відповіді: «(1) Чи підтримуєте ви возз'єднання Автономної Республіки Крим з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації?» або «(2) Чи підтримуєте ви відновлення Конституції Автономної Республіки Крим 1992 р. і статус Криму як частини України?».

⁸ Див. заяву речника Генерального Секретаря ООН 17 березня 2014 р. <http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=47366#.WcU48nRx3IU>.

⁹ Ст. 45 додатку до Гаазької конвенції (IV) про закони та звичаї сухопутної війни, що містить Положення про закони та звичаї сухопутної війни 18 жовтня 1907 р. та ст. 64 четвертої Женевської конвенції.

¹⁰ Меджліс – це орган самоврядування кримськотатарського народу, який також має повноваження виконавчої влади. Його члени обираються з-поміж представників виборних загальних зборів Курултай.

¹¹ Ст. 49 і 76 четвертої Женевської конвенції.

¹² ОБСЄ, доповідь Верховного комісара у справах національних меншин і Бюро з демократичних інститутів і прав людини «Місія з оцінки стану справ із дотриманням прав людини в Україні. Стан справ із дотриманням прав людини і прав національних меншин», Гаага/Варшава (12 травня 2014 р.), с. 49-76.

¹³ Інтерв'ю, надане телеканалу «Росія», що стало частиною документального фільму «Крим. Шлях додому», доступно за посиланням <https://www.youtube.com/watch?v=c8nMhCMphYU>.

¹⁴ <https://www.theguardian.com/world/2014/feb/25/ukraine-sevastopol-installs-pro-russian-mayor>.

¹⁵ Згідно з Конституцією «Республіки Крим», прийнятої 11 квітня 2014 р., Голова Республіки Крим, який є найвищим посадовцем Криму, також може виступати в ролі Прем'єр-Міністра Криму. З 14 квітня 2014 р. Сергій Аксьонов виступав в ролі Голови і Прем'єр-Міністра Криму. Див. <http://glava.rk.gov.ru/rus/officially.htm>.

---

¹⁶ Питання, поставлене на референдумі, передбачало два варіанти відповіді: «(1) Чи підтримуєте ви воз'єднання Автономної Республіки Крим з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації?» або «(2) Чи підтримуєте ви відновлення Конституції Автономної Республіки Крим 1992 р. і статус Криму як частини України?»

¹⁷ <http://www.crimea.gov.ru/act/11689>.

¹⁸ Висновок було підготовлено на прохання Генерального секретаря Ради Європи від 7 березня 2014 р.

¹⁹ Див. п. 28 Висновку № 762/2014 з питання «Чи відповідає рішення, прийняте Верховною Радою Автономної Республіки Крим в Україні про організацію референдуму щодо того, щоб стати суб'єктом Російської Федерації або відновити Конституцію Криму 1992 р., конституційним принципам» (Венеція, 21-22 березня 2014 р.).

²⁰ Див. заяву речника Генерального Секретаря ООН 17 березня 2014 р.

<http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=47366#.WcU48nRx3IU>.

²¹ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 15 квітня 2014 р., п. 82.

²² Згідно з даними Виборчої комісії Криму участь у голосуванні взяли 1274096 осіб (83,1%), з яких 1233002 (96,77%) проголосували за приєднання до Російської Федерації, 31997 (2,51%) – за збереження статусу Криму як частини України, а 9097 бюлетенів (0,72%) були визнані недійсними; див. <http://archive.is/bvjR6>. У Севастополі участь у голосуванні взяла 274101 особа (89,5%), з яких 262041 (95,6%) проголосували за приєднання до Російської Федерації, 9250 (3,37%) – за збереження статусу Криму як частини України, а 2810 бюлетенів (1,03%) були визнані недійсними; див. <http://archive.is/zbExZ>.

²³ 14 березня 2014 р. Конституційний Суд України постановив, що рішення щодо проведення референдуму є неконституційним, а 15 березня Верховна Рада України припинила повноваження Верховної Ради Криму.

²⁴ Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» набрав чинності 22 листопада 2014 р.

²⁵ Резолюція була прийнята 101 країною; 11 проголосували проти, 58 утрималися, 24 були відсутні.

²⁶ Резолюція була прийнята 70 країнами, 26 проголосували проти, 77 утрималися, 21 країна була відсутня.

²⁷ Угода між Урядом України та Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини про розміщення короткотермінової моніторингової місії ООН з прав людини в Україні, укладена в Женеві 31 липня 2014 р.

²⁸ Цілі візиту полягали у розгляді тверджень про порушення прав людини, вивченні проблем щодо захисту і створенні філії Моніторингової місії з прав людини в Україні у Сімферополі. Див. Доповідь ММПЛУ щодо ситуації з правами людини в Україні, 15 березня - 2 квітня 2014 р., пп. 80-93.

²⁹ УВКПЛ застосовувало гендерно-чутливі методи розслідування, зокрема щодо проведення інтерв'ю, забезпечення безпеки, захисту свідків і безпечного поводження з інформацією. Див. посібник УВКПЛ з інтеграції гендерного аспекту в моніторингову діяльність:

<https://intranet.ohchr.org/Offices/Geneva/TESPRDD/RuleofLawEqualityandNon-DiscriminationBranch/WomensHumanRightsAndGenderSection/Documents/Chapter15-20pp.pdf>.

³⁰ Стаття 42 Гаазького положення 1907 р. говорить: «Територія визнається окупованою, якщо вона фактично перебуває під владою армії супротивника.

Окупація поширюється лише на ту територію, де така влада встановлена і здатна виконувати свої функції».

³¹ 15 серпня 2015 р. у статтю 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» було внесено зміну, згідно з якою датою початку окупації Криму встановлено 20 лютого 2014 р.

³² Уряд України скористався своїм правом на відступ від своїх зобов'язань за МПГПП щодо прав на свободу та особисту недоторканність (ст. 9); на справедливий судовий розгляд (ст. 14); на ефективний засіб правового захисту (ст. 2(3)); на недоторканність особистого і сімейного життя (ст. 17); і на свободу пересування (ст. 12), а також від зобов'язань, закріплених у ст. 5 (свобода та особиста недоторканність), 6 (справедливий суд), 8 повага до приватного і сімейного життя) та 13 (ефективний засіб правового захисту) ЄКПЛ.

³³ Комітет із прав людини, Заключні зауваження щодо Молдови (CCPR/C/MDA/CO/2(2009), п. 5).

³⁴ Справа «Ілашку та інші проти Молдови та Росії» (*Ilascu and Others v. Moldova and Russia*), 48787/99, Європейський суд з прав людини, 8 липня 2004 р., п. 331.

³⁵ Ст. 43 Гаазького положення 1907 р.

³⁶ Генкертс, Досвальд-Бек, Звичаєве міжнародне гуманітарне право. Норми (далі – «Норми звичаєвого МГП»), т. I, Норма 149; див. також ст. 3 Гаазької конвенції (IV) і ст. 91 Додаткового протоколу I.

³⁷ Див. МКС, Звіт про дії з попереднього розслідування (2016 р.), пп. 155-158. Згідно з двома заявами, поданим Урядом України 17 квітня 2014 р. і 8 вересня 2015 р., Суд може здійснювати юрисдикцію над злочинами, передбаченими Римським статутом, які скоєні на території України починаючи з 21 листопада 2013 р.

³⁸ <http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng/results/general/nationality/>.

³⁹ <http://www.statdata.ru/naselenie-krima-i-sevastopolya>.

⁴⁰ <http://www.dsns.gov.ua/ua/Ostanni-novini/61047.html>.

⁴¹ <http://www.internal-displacement.org/europe-the-caucasus-and-central-asia/ukraine/figures-analysis>.

⁴²

http://www.gks.ru/free_doc/new_site/population/demo/perepis_krim/obsh_itog_kfo.docx

⁴³ <http://www.statdata.ru/naselenie-krima-i-sevastopolya>.

⁴⁴ Див. ст. 4 Закону Російської Федерації «Про прийняття до Російської Федерації Республіки Крим і створення у складі Російської Федерації нових суб'єктів – Республіки Крим і міста федерального значення Севастополя» (21 березня 2014 р.).

⁴⁵ Див. Уповноважений з прав людини у Російській Федерації, Річна доповідь за 2014 р., глава щодо Криму.

⁴⁶ Ст. 45 Гаазького положення 1907 р.

⁴⁷ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 2 квітня – 6 травня 2014 р., п. 127.

⁴⁸ http://rian.com.ua/CIS_news/20140422/345528247.html.

⁴⁹ Федеральний закон «Про громадянство Російської Федерації» від 31 травня 2002 р. № 62-ФЗ, ст. 20.

---

⁵⁰<http://helsinki.org.ua/advices/poluchenye-vyda-na-zhytelstvo-dlya-hrazhdan-pozhelavshyh-sohranyt-ukraynskoe-hrazhdanstvo-y-prozhyvayuschyh-postoyanno-na-territoryu-kryima/>.

⁵¹ Див. ст. 3 Закону «Про обіг земель сільськогосподарського призначення» від 24 липня 2002 р. № 101-ФЗ.

⁵² Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 лютого - 15 травня 2016 р., п. 197.

⁵³ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 листопада 2016 р. - 15 лютого 2017 р., пп. 139-141.

⁵⁴ Постанова «Балаклавського районного суду м. Севастополь», 22 листопада 2016 р., № 5-207/2016, <http://sudact.ru/regular/doc/s56ZvgkNvSgw/>.

⁵⁵ Рішення «Верховного Суду Республіки Крим», 15 листопада 2016 р., № 12-2050/2016, <http://sudact.ru/regular/doc/hbZ5VPzDk710/>.

⁵⁶ Крім того, окупаційна держава може здійснювати загальну або часткову евакуацію з певної території, якщо це є необхідним для забезпечення безпеки населення або зумовлено особливо вагомими причинами військового характеру. Див. ст. 49 четвертої Женевської конвенції.

⁵⁷ Рішення «Верховного Суду Республіки Крим», 17 листопада 2016 р., № 12-401/2016, <http://sudact.ru/regular/doc/Q9mwes1Qfjb/>.

⁵⁸ Див. Human Rights Watch «Нехтування правами людини. Зловживання у Криму», 17 листопада 2014, <https://www.hrw.org/uk/report/2014/11/17/267953>.

⁵⁹ Рішення «Верховного Суду Республіки Крим», 2 листопада 2016 р., № 12-1696/2016, <http://sudact.ru/regular/doc/55PTDREeCUZT/>.

⁶⁰ Постанова «Судацького міського суду Республіки Крим», 25 жовтня 2016 р., № 5-131/2016, <http://sudact.ru/regular/doc/MdwdkOOIxGdO/>.

⁶¹ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 листопада 2015 р. - 15 лютого 2016 р., п. 195.

⁶² Ст. 4 Закону Російської Федерації № 6-ФКЗ «Про прийняття до Російської Федерації Республіки Крим і створення у складі Російської Федерації нових суб'єктів – Республіки Крим і міста федерального значення Севастополя» (21 березня 2014 р.).

⁶³ Див. ст. 11 Закону Республіки Крим від 29 травня 2014 р. № 7-ЗРК «Про державну цивільну службу Республіки Крим».

⁶⁴ Це число включає 3581 чол., які працювали у Севастополі, та 16803 чол., які працювали в Автономній Республіці Крим. http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2014/bl/03/bl_ds_13.zip.

⁶⁵ <http://ru.krymr.com/content/news/27024784.html>.

⁶⁶ Ст. 54 четвертої Женевської конвенції.

⁶⁷ Ст. 6 Закону Російської Федерації № 6-ФКЗ «Про прийняття до Російської Федерації Республіки Крим і створення у складі Російської Федерації нових суб'єктів – Республіки Крим і міста федерального значення Севастополя» (23 березня 2014 р.).

⁶⁸ У Доповіді про діяльність Уповноваженого з прав людини у Російській Федерації за 2014 р. зазначено у зв'язку з Кримом, що «об'єктивні труднощі перехідного періоду, що спостерігалися впродовж усього 2014 року», призвели до утворення ряду «юридичних і правозастосовних «сірих зон», які сприяли корупційним схемам. Москва, 2015 р., с. 96.

⁶⁹ Ст. 64 четвертої Женевської конвенції.

⁷⁰ Див. Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 лютого - 15 травня 2015 р., п. 159.

⁷¹ Див. ст. 64, 65, 67 і 70 четвертої Женевської конвенції і ст. 15 МПГПП.

---

⁷² Див. Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 лютого - 15 травня 2015 р., пп. 158-159, і Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 травня - 15 серпня 2016 р., п. 157.

⁷³ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 лютого - 15 травня 2017 р., п. 144.

⁷⁴ Там само, п. 145.

⁷⁵ ООН, Основні принципи, що стосуються ролі юристів, прийняті восьмим Конгресом ООН із запобігання злочинності та поведження з правопорушниками, Гавана, Куба, 27 серпня – 7 вересня 1990 р.; див. принципи 16 і 22.

⁷⁶ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 15 березня – 2 квітня 2014 р., п. 86.

⁷⁷ Див. Перелік запитань у зв'язку з розглядом сьомої періодичної доповіді Російської Федерації, Комітет з прав людини, 18 грудня 2014 р., ССРР/С/RUS/Q/7/Add.1, п. 173.

⁷⁸ <http://khpg.org/en/index.php?id=1457018864>.

⁷⁹ <http://gha.com.ua/ru/obschestvo/vdova-reshata-ametova-za-nashei-semei-velas-slejka/155545/>.

⁸⁰ Інтерв'ю ММПЛУ 13 серпня 2017 р.

⁸¹ <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/ukraine-naval-officer-shot-dead-by-russian-solider-in-crimea-9243306.html>.

⁸² <https://ru.krymr.com/a/27740314.html>.

⁸³ <https://www.kyivpost.com/article/content/euromaidan/two-die-in-rallies-outside-crimean-parliament-says-ex-head-of-mejlis-337708.html>.

⁸⁴ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 листопада 2015 р. - 15 лютого 2016 р., п. 187.

⁸⁵ Див. ст. 2 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання, ст. 7 МПГПП і ст. 3 ЄКПЛ.

⁸⁶ Див. Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 15 червня 2014 р., пп. 299-303 і 309; Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 18 серпня – 16 вересня 2014 р., п. 165.

⁸⁷ Див. доповідь Нілса Муйжнікса, Комісара з прав людини Ради Європи за результатами його місії у Києві, Москві та Україні 7-12 вересня 2014 р., п. 17.

⁸⁸ Див. Перелік запитань у зв'язку з розглядом сьомої періодичної доповіді Російської Федерації, Комітет з прав людини, 18 грудня 2014 р., ССРР/С/RUS/Q/7/Add.1, п. 174.

⁸⁹ Принципи ефективного попередження і розслідування позаконних, свавільних і сумарних страт, принцип 2.

⁹⁰ Інтерв'ю ММПЛУ 7 вересня 2016 р. і 11 грудня 2016 р.

⁹¹ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 серпня – 15 листопада 2016 р., п. 158.

⁹² Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 листопада 2016 р. - 15 лютого 2017 р., п. 133.

⁹³ Норми звичаєвого МПІ, Норма 99.

⁹⁴ Див. ст. 9 МПГПП і Зауваження загального порядку № 35 Комітету ООН з прав людини, стаття 9 (свобода та особиста недоторканність особи), 16 грудня 2014 р. ССРР/С/GC/35.

⁹⁵ Повідомлення № 458/1991, справа «А.В. Муконг проти Камеруну» (*A.W. Mukong v. Cameroon*) (думки висловлені 21 липня 1994 р.), у документі ООН *GAOR, A/49/40 (vol. II)*, с. 181, п. 9.8.

-
- ⁹⁶ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 лютого – 15 травня 2016 р., пп. 183-185.
- ⁹⁷ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 листопада 2015 р. - 15 лютого 2016 р., п. 202.
- ⁹⁸ Інтерв'ю ММПЛУ 20 жовтня 2014 р.
- ⁹⁹ Див. ст. 2 Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень.
- ¹⁰⁰ Норми звичаєвого МГП, Норма 99.
- ¹⁰¹ Там само, Норма 90.
- ¹⁰² Там само, Норма 89.
- ¹⁰³ Там само, Норма 123.
- ¹⁰⁴ Див. справу «Кіпр проти Туреччини» (*Cyprus v. Turkey*), 25781/94, рішення Європейського суду з прав людини, 10 травня 2001 р., <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-59454>.
- ¹⁰⁵ Решат Аметов, проукраїнський активіст, був викрадений у Сімферополі і знайдений мертвим два тижні по тому.
- ¹⁰⁶ За оцінками української НУО «КримSOS», за період з березня 2014 р. по березень 2017 р. представники Російської Федерації були прямо чи опосередковано причетні як мінімум до 36 випадків насильницьких зникнень. Див. «Насильницькі зникнення у Криму за період анексії Російською Федерацією. 2014-2016», КримSOS, с. 2.
- ¹⁰⁷ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 15 листопада 2014 р., пп. 213-215.
- ¹⁰⁸ Інформація, надана Прокуратурою Республіки Крим організації «КримSOS» 29 листопада 2016 р.
- ¹⁰⁹ Там само.
- ¹¹⁰ Там само.
- ¹¹¹ Федеральний перелік екстремістських матеріалів був введений Федеральним законом № 114-ФЗ «Про протидію екстремістській діяльності» (25 липня 2002 р.).
- ¹¹² Див. Висновок № 660/2011 про Федеральний закон № 114-ФЗ «Про протидію екстремістській діяльності», Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія) Ради Європи, 1 червня 2012 р.
- ¹¹³ Щорічна доповідь Уповноваженого з прав людини у Російській Федерації за 2014 р., Москва, 2015 р., с. 99
- ¹¹⁴ Див. доповідь «Становище кримських татар після анексії Криму Російською Федерацією», підготовлений неофіційною турецькою делегацією, яка відвідала Крим 27-30 квітня 2015 р. (5 червня 2015 р.), с. 9-10.
- ¹¹⁵ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 18 серпня - 16 вересня 2014 р., пп. 155-156.
- ¹¹⁶ Див. доповідь «Становище кримських татар після анексії Криму Російською Федерацією», с. 9.
- ¹¹⁷ <http://fedsfm.ru/documents/terrorists-catalog-portal-act>
- ¹¹⁸ http://www.krim.fsin.su/news/detail.php?ELEMENT_ID=129921.
- ¹¹⁹ Ст. 14(5) МПГПП.
- ¹²⁰ Статистичні дані Державної пенітенціарної служби України станом на 20 березня 2014 р. <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/735176>.
- ¹²¹ Щорічна доповідь Уповноваженого з прав людини в Російській Федерації, Москва, 2015 р., с. 72.

-
- ¹²² Доповідь Уповноваженого з прав людини в Республіці Крим, 2016 р., с. 63, http://ombudsman.rk.gov.ru/file/doklad_2016.pdf.
- ¹²³ ООН, Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями (Правила Нельсона Мандела), Правило 58.
- ¹²⁴ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 лютого – 15 травня 2017 р., п. 150.
- ¹²⁵ Інтерв'ю ММПЛУ, 21 березня 2017 р.
- ¹²⁶ Там само.
- ¹²⁷ Одна українська НУО заявила 31 травня 2016 р. про переведення з Криму до Російської Федерації 2200 ув'язнених, <https://hromadskeradio.org/programs/hromadska-hvylya/2200-krymskyh-uvyaznenyh-bulo-peremishcheno-na-terytoriyu-rosiyi-advokat#.V0In6plSZF0.twitter>.
- ¹²⁸ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 травня – 15 серпня 2016 р., п. 181.
- ¹²⁹ Суд над ним розпочався 21 липня 2015 р., а 25 серпня 2015 р. воєнний трибунал ухвалив вирок щодо позбавлення його волі до 20 років.
- ¹³⁰ Див. ст. 49 і 76 четвертої Женевської конвенції.
- ¹³¹ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 лютого – 15 травня 2016 р., п. 151.
- ¹³² Там само, п. 152.
- ¹³³ Див. ст. 76 четвертої Женевської конвенції, ст. 10 МПГПП, ст. 3 ЄКПЛ, справа «Кудла проти Польщі» (*Kudla v. Poland*), 30210/96, Європейський суд з прав людини, 20 жовтня 2000 р., п. 94.
- ¹³⁴ Ст. 7 Договору про прийняття між Російською Федерацією та Республікою Крим від (18 березня 2014 р.).
- ¹³⁵ Ця цифра була оголошена 25 травня 2017 р. військовим комісаром Севастополя Олексієм Астаховим.
- ¹³⁶ Інтерв'ю ММПЛУ, 20 листопада 2015 р. і 13 жовтня 2016 р.
- ¹³⁷ Ст. 51 четвертої Женевської конвенції.
- ¹³⁸ Див. тематичний звіт Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ в Україні «Свобода пересування через адміністративний кордон із Кримом» (21 червня 2015 р.), <http://www.osce.org/ukraine-smm/165691>.
- ¹³⁹ Див. ст. 12 МПГПП, ст. 2 та 3 Протоколу 4 до ЄКПЛ.
- ¹⁴⁰ Інтерв'ю ММПЛУ, 5 травня 2017 р.
- ¹⁴¹ Див.: ст. 16 ВДПЛ, ст. 23 МПГПП, ст. 10 КТР, ст. 8 ЄКПЛ.
- ¹⁴² Ст. 49 четвертої Женевської конвенції.
- ¹⁴³ Інтерв'ю ММПЛУ, 26 травня 2017 р.
- ¹⁴⁴ Рішення щодо небажаності перебування М. Джемілева і Р. Чубарова в Російській Федерації було прийнято на виконання ст. 27 Федерального закону «Про порядок виїзду з Російської Федерації та в'їзду в Російську Федерацію». Див.: Щорічну доповідь Уповноваженого з прав людини в Російській Федерації за 2014 р., с. 101.
- ¹⁴⁵ Інтерв'ю ММПЛУ, 17 жовтня 2016 р.
- ¹⁴⁶ Інтерв'ю ММПЛУ, 19 лютого 2015 р., 22 вересня 2015 р. і 3 лютого 2016 р.
- ¹⁴⁷ Див. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», ст. 10.
- ¹⁴⁸ 23 листопада 2016 р. 14 громадян Узбекистану і один громадянин Азербайджану, які їхали з Криму на материкову частину України, були зупинені українськими прикордонниками на АК і отримали трирічні заборони

на в'їзд до України через те, що в'їхали до Криму через Російську Федерацію, чим порушили законодавство України.

¹⁴⁹ Див. Постанову Кабінету Міністрів України від 4 червня 2015 р. № 367.

¹⁵⁰ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 травня – 15 серпня 2017 р., п. 148.

¹⁵¹ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 серпня – 15 листопада 2017 р., пп. 144–146.

¹⁵² Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 листопада 2015 р. – 15 лютого 2016 р., п. 198.

¹⁵³ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 травня – 15 серпня 2016 р., п. 175.

¹⁵⁴ Норми звичаєвого МГП, Норма 104.

¹⁵⁵ Ст. 18(3) МПГПП, ст. 9(2) ЄКПЛ.

¹⁵⁶ Максимальний розмір штрафу становить еквівалент 780 дол. США для фізичних осіб і 15000 дол. США для організацій.

¹⁵⁷ Див. ч. 4 ст. 5.26 Кодексу адміністративних правопорушень Російської Федерації («здійснення місіонерської діяльності з порушенням вимог закону»)

¹⁵⁸ Див. там само ч. 3 ст. 5.26

¹⁵⁹ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 7 травня - 7 червня 2014 р., п. 315.

¹⁶⁰ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 липня – 16 серпня 2014 р., п. 163.

¹⁶¹ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 1-30 листопада 2014 р., п. 84.

¹⁶² Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 15 грудня 2014 р., п. 84.

¹⁶³ 24 червня 2014 р. ФСБ провело обшук у медресе в с. Кольчугіно Сімферопольського району. 13 серпня 2014 р. відбувся обшук у трьох медресе Сімферополя. 22 вересня 2014 р. був проведений семигодинний обшук у мечеті Дереккой у Ялті.

¹⁶⁴ Див. тематичну доповідь Незалежного експерта з питань меншин Рити Іжак щодо захисту і сприяння правам релігійних меншин (A/68/268, п. 61: *«Необхідно забезпечити, щоб усі процедури реєстрації були доступними, інклюзивними, недискримінаційними і не надмірно обтяжливими. Процедури реєстрації, покликані обмежити бенефіціарів через політичну або соціальну нетерпимість, суперечать стандартам прав людини»*). Див. також тематичну доповідь Спеціального доповідача з питання про свободу релігії або переконань Хайнера Білефельдта (A/HRC/22/51, п. 42: *«Відсутність реєстрації або періодичної перереєстрації може призвести до виникнення правової уразливості, яка також позбавляє релігійні меншини політичної, економічної і соціальної захищеності»*).

¹⁶⁵ Термін «релігійні організації» охоплює парафії, конгрегації, духовні семінарії, монастирі та інші складові елементи церкви або релігійної групи.

¹⁶⁶ <http://khp.org/en/index.php?id=1497831415>.

¹⁶⁷ <https://uawire.org/news/jehovah-s-witness-follower-in-the-crimea-dies-after-his-trial>.

¹⁶⁸ Храми в Перевальному (Сімферопольський район) та Севастополі були захоплені, а храми в Красноперекопську, Керчі і Саках – закриті.

¹⁶⁹ <https://ru.krymr.com/a/news/28721834.html>.

¹⁷⁰ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 травня – 15 серпня 2016 г., пп. 165–167.

-
- ¹⁷¹ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні за період з 16 листопада 2015 р. до 15 лютого 2016 р., пп. 199–200.
- ¹⁷² Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 31 жовтня 2014 р., п. 212.
- ¹⁷³ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 вересня 2014 р., п. 159.
- ¹⁷⁴ Відповідно до ст. 21 МПГПП і ст. 11 ЄКПЛ, державні органи зобов'язані поважати і забезпечувати свободу мирних зібрань, серед іншого за допомогою захисту зборів від нападів третіх осіб або зриву третіми особами. Будь-які обмеження цього права повинні бути пропорційні законній меті, досягнення якої безумовно є необхідним у демократичному суспільстві.
- ¹⁷⁵ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 травня – 15 серпня 2015 р., п. 175.
- ¹⁷⁶ Європейський суд з прав людини, справа «Станков та Об'єднана македонська організація «Ілїден» проти Болгарії» (*Stankov and the United Macedonian Organization Ilinden v. Bulgaria*) (2001), п. 94.
- ¹⁷⁷ Див.: А/HRC/31/66, п. 30, А/HRC/23/39, п. 63.
- ¹⁷⁸ Див.: “*One Year On. Violations of the right to freedom, expression and association in Crimea*” [Ще один рік. Порушення права на свободу вираження поглядів і асоціацій у Криму], Міжнародна амністія, березень 2015 р., с. 9–14.
- ¹⁷⁹ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 7 травня – 7 червня 2014 р., пп. 298–301, 303.
- ¹⁸⁰ Там само. п. 302.
- ¹⁸¹ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 17 вересня – 31 жовтня 2014 р., п. 230.
- ¹⁸² Міністерство закордонних справ Російської Федерації, інформація, надана ЮНЕСКО (14 квітня 2015 р., див. <http://russianunesco.ru/eng/article/2070>).
- ¹⁸³ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 лютого – 15 травня 2015 р., пп. 165–166.
- ¹⁸⁴ Див. Четверту доповідь, подану Російською Федерацією відповідно до п. 2 ст. 25 Рамкової конвенції про захист національних меншин (отримана 20 грудня 2016 р.), с. 28.
- ¹⁸⁵ Комітет з прав людини, Зауваження загального порядку № 34 , ст. 19 (свобода думок і їх вираження), UN Doc. CCPR/C/GC/34 (12 вересня 2011 р.), п. 42.
- ¹⁸⁶ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 травня – 15 серпня 2017 р., п. 139
- ¹⁸⁷ Див. офіційну заяву організації «Міжнародна амністія»: *Crimea: Rapidly Deteriorating Human Rights Situation in the International Blind Spot* [Крим: у міжнародній «мертвій зоні» ситуація з правами людини стрімко погіршується], 17 березня 2017 р., с. 5.
- ¹⁸⁸ Інтерв'ю ММПЛУ, 29 червня 2014 р.
- ¹⁸⁹ Див. Європейський парламент, Політичний департамент, Відділ міжнародних зв'язків, доповідь *The situation of national minorities in Crimea following its annexation* [Становище національних меншин у Криму після анексії], 2016 р., с. 19
[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/578003/EXPO_STU\(2016\)578003_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/578003/EXPO_STU(2016)578003_EN.pdf).
- ¹⁹⁰ Федеральний закон Російської Федерації № 124-ФЗ «Про внесення змін до Федерального закону «Про введення в дію частини першої Цивільного кодексу

Російської Федерації» і статті 1202 частини третьої Цивільного кодексу Російської Федерації» (5 травня 2014 р.), див.: <http://base.garant.ru/70648870/>.

¹⁹¹ Федеральний закон Російської Федерації № 129-ФЗ «Про внесення змін до окремих законодавчих актів Російської Федерації» (23 травня 2015 р.), Федеральний закон Російської Федерації № 121-ФЗ «Про внесення змін до окремих законодавчих актів Російської Федерації в частині регулювання діяльності некомерційних організацій, що виконують функції іноземного агента» (20 липня 2012 р.).

¹⁹² До цього числа належать «автономні некомерційні організації», «національно-культурні автономії», «неурядові організації» тощо. Див.: <http://unro.minjust.ru/NKOs.aspx>.

¹⁹³ <http://rgo.informjust.ua/>.

¹⁹⁴ Інтерв'ю ММПЛУ 3-4 вересня 2017 р.

¹⁹⁵ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 18 серпня - 16 вересня 2014 р., п. 165.

¹⁹⁶ Там само.

¹⁹⁷ Див.: Закон від 31 липня 2014 р. № 38-ЗРК «Про особливості регулювання майнових і земельних відносин на території Республіки Крим», Постанова «Державної Ради Республіки Крим» від 30 квітня 2014 р. № 2085-6/14 «Про питання управління власністю Республіки Крим» з подальшими змінами. Серед інших законодавчих актів, спрямованих на забезпечення процесу націоналізації, – Закон від 8 серпня 2014 р. «Про управління та розпорядження державною власністю Республіки Крим» і Постанова «Державної Ради Республіки Крим» від 26 березня 2014 р. № 1836-6/14 «Про націоналізацію майна підприємств, установ, організацій агропромислового комплексу, розташованих на території Республіки Крим».

¹⁹⁸ Ця цифра базується на інформації, зібраній УВКПЛ з відкритих джерел.

¹⁹⁹ У м. Севастополі націоналізація проводилася відповідно до Постанови Уряду Севастополя від 28 лютого 2015 р. «Про деякі аспекти націоналізації майна» з подальшими змінами.

²⁰⁰ Див. Постанови Уряду Севастополя «Про деякі аспекти націоналізації майна» №№ 118-ПП, 123-ПП, 662-ПП, відповідно від 28 лютого 2015 р., 28 лютого 2015 р. та 8 липня 2016 р.

²⁰¹ Ст. 46 та 56 Гаазького положення.

²⁰² Там само, ст. 55.

²⁰³ Див. Оцінку потреб ВКНМ ОБСЄ «Інтеграція раніше депортованих осіб у Криму, Україна», серпень 2013 р. с. 9–15.

²⁰⁴ Указ Президента № 615/2010 запропонував вжити «заходи з дотриманням належних процедур для сприяння прийняття Концепції державної етнопонаціональної політики та програм для поселення кримських татар та інших осіб, депортованих за етнічною ознакою, їхніх нащадків, які повернулися або повертаються до України для постійного проживання, а також програм їхньої адаптації та інтеграції в українське суспільство на період до кінця 2015 р.»

²⁰⁵ 10 травня 2014 р. Міністр Російської Федерації у справах Криму заявив на прес-конференції, що російська влада буде розглядати випадки несанкціонованого придбання землі в Криму «з усією відповідальністю і обережністю»; див.: Доповідь УВКПЛ про ситуацію з правами людини в Україні, 7 травня – 7 червня 2014 р., п. 320.

-
- ²⁰⁶ Закон Республіки Крим від 15 січня 2015 р. «Про надання земельних ділянок, що перебувають у державній або муніципальній власності, і деякі питання земельних відносин», див.: <http://crimea.gov.ru/textdoc/ru/7/act/66z.pdf>.
- ²⁰⁷ Постанова від 23 вересня 2016 р. № 2206 «Про знесення самовільних будівель на території муніципального утворення міський округ Сімферополь».
- ²⁰⁸ Див.: ст. 11(1) МПЕСКП, ст. 17(1) МПГПП, ст. 1 ЄКПЛ і Комітет з економічних, соціальних та культурних прав: Зауваження загального порядку № 7: право на адекватне житло (ст. 11.1): примусові виселення, 20 травня 1997 р. E/1998/22.
- ²⁰⁹ Див.: Резолюції 1993/77 і 2004/28 Комісії ООН з прав людини.
- ²¹⁰ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 лютого – 15 травня 2015 р., п. 163.
- ²¹¹ Див. ОБСЄ, доповідь Верховного комісара у справах національних меншин і Бюро з демократичних інститутів і прав людини «Місія з оцінки стану справ із дотриманням прав людини в Криму (6-18 липня 2015 р.)», 17 вересня 2015 р. п. 258, <http://www.osce.org/odhr/report-of-the-human-rights-assessment-mission-on-crimea?download=true>.
- ²¹² Див.: Закону № 1236/30-10 від 4 квітня 2017 р., який регулює використання офіційних мов у сферах освіти, законодавчої діяльності, суспільних відносин, офіційної кореспонденції та повсякденному житті.
- ²¹³ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 15 травня – 16 серпня 2016 р., пп. 176–177.
- ²¹⁴ Доповідь УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 серпня – 15 листопада 2016 р., пп. 167–169.
- ²¹⁵ Див.: Справа «Застосування Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (Україна проти Російської Федерації); позов про введення тимчасових заходів впливу», 19 квітня 2017 р. Загальний перелік, № 166, п. 106.
- ²¹⁶ Комітет з ліквідації расової дискримінації CERD/C/RUS/CO/23-24.
- ²¹⁷ Див.: Ст. 26 МПГПП, ст. 2 і 13 МПЕСКП, ст. 29 Конвенції про права дитини, ст. 5 Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, ст. 10 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, ст. 1, 2 і 5 Конвенції ЮНЕСКО про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти, ст. 26 і 29 Конвенції МОП про корінні народи та народи, що ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах (№ 169).
- ²¹⁸ Див.: Комітет з економічних, соціальних і культурних прав, Зауваження загального порядку № 13 – Право на освіту (стаття 13 Пакту), 21-я сесія, E/C.12/1999/10, 8 грудня 1999 р., пп. 51–52.
- ²¹⁹ Інформація про ситуацію в Республіці Крим (Російська Федерація) в сферах компетенції ЮНЕСКО, отримана від компетентних російських органів (на 10 жовтня 2014 р.); 195 EX/5.INF.5, Париж, 21 жовтня 2014 р., с. 14.
- ²²⁰ Див. Кримська правозахисна група «Ситуація з доступом до освіти рідною мовою в Криму» http://www.civicsolidarity.org/sites/default/files/detailed_report_education_crimea_a4_.pdf.
- ²²¹ Університет був включений до складу Кримського федерального університету (КФУ) як Таврійська академія у Криму. Після цього українська влада перевела Таврійський національний університет ім. Вернадського у материкову частину України й знов відкрила його у Києві 27 вересня 2016 р.

-
- ²²² Див. справу «Застосування Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (Україна проти Російської Федерації); позов про введення тимчасових заходів впливу», 19 квітня 2017 р. Загальний перелік, № 166, п. 106. 106.
- ²²³ За даними кримськотатарської НУО «Мааріфчі», у вересні 2016 р. з приблизно 20 тис. першокласників 825 навчалися кримськотатарською мовою.
- ²²⁴ Див. Кримська правозахисна група «Ситуація з доступом до освіти рідною мовою в Криму»
http://www.civicsolidarity.org/sites/default/files/detailed_report_education_crimea_a4_.pdf
- ²²⁵ <https://www.15minut.org/news/172009-sevastopolskie-vrachi-uvolnyayutsya-iz-za-nizkih-zarplat-i-vysokih-cen-na-zhile>.
- ²²⁶ Інтерв'ю ММПЛУ, 20 грудня 2016 р.
- ²²⁷ Цю інформацію зазначив Міністр охорони здоров'я Криму у листопаді 2016 р. Див. <http://podpricelom.com.ua/en/read/social-analitics-read/minister-medical-centers-crimea-staffed-doctors-one-third.html>.
- ²²⁸ Доповідь УВКПЛІ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 травня – 15 серпня 2015 р., п. 186.
- ²²⁹ Комітет ООН з економічних і соціальних прав висловив свою стурбованість тим, що в Російській Федерації *«зберігається заборона на медичне використання метадону та бупренорфіну для лікування наркотичної залежності» «і тим фактом, що уряд не підтримує замісну терапію опіатної наркоманії (ЗТОН) і програми обміну голоч і шприців»*. Див. П'яту періодичну доповідь Російської Федерації (Е/С.12/RUS/5), Заключні зауваження, 1 червня 2011 р., п. 29.
- ²³⁰ У Криму ОЗТ мала законний статус із 2006 р.
- ²³¹ Див.: «Замісна підтримувальна терапія в Україні: гуманітарна та медична місія. 16–21 травня 2014 р.». Звіт експертів Групи Помпиду, Р-PG/(2014 р.) Різне Ірев.
- ²³² <https://www.theguardian.com/world/2015/jan/20/ukrainian-drug-addicts-dying-due-to-treatment-ban-says-un>.
- ²³³ <http://www.rferl.org/a/crimeas-methadone-ban-hitting-rehab-patients-hard/25429665.html>.
- ²³⁴ <http://podpricelom.com.ua/en/read/social-analitics-read/increase-hiv-incidence-recorded-crimea.html>.
- ²³⁵ Див.: ст. 11 Міжнародного пакту з громадянських та політичних прав, ст. 24(2)(с) і 27 Конвенції про права дитини, ст. 28 Конвенції про права осіб з інвалідністю, ст. 25 Загальної декларації прав людини.
- ²³⁶ Норми звичаєвого МГП, ст. 54(2).
- ²³⁷ Доповідь УВКПЛІ щодо ситуації з правами людини в Україні, 15 червня 2014 р., п. 322.
- ²³⁸ <http://tass.ru/en/economy/749184>.
- ²³⁹ <http://tass.ru/en/russia/790555>.
- ²⁴⁰ КЕСКП, Зауваження загального порядку № 4 – Право на достатнє житло (пункт 1 статті 11 Пакту), 13 грудня 1991 р., п. 8 (b), Е/1992/23, Додаток 3.
- ²⁴¹ Доповідь УВКПЛІ щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 травня – 15 серпня 2016 р., п. 200.
- ²⁴² КЕСКП, Зауваження загального порядку № 3 – Природа зобов'язань держав-учасниць (пункт 1 статті 2 Пакту), 14 грудня 1990 р., Е/1991/23.

---

²⁴³ Відповідно до міжнародного права у галузі прав людини Уряд незмінно зобов'язаний забезпечити здійснення соціальних і економічних прав хоча б на мінімальному рівні (як-от первинна медична допомога, основні продукти харчування, елементарний прихисток і житло, базові форми освіти). Див. там само, КЕСКП, Зауваження загального порядку № 3.